

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1043

1(բ)

150

164-ՄԱ

201

Մ-25

ԿՐՕՆՔ

ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ

Մածուկն Տեան Աստուծոյ մերում, և
յայտնիքն մեզ և որոցոց մերոց յախտեան:

Երկ. տիմ. ԻԹ, 29:

Մտածող մարդու ամենամեծ երջան-
կութիւնն այն է, որ քննելին քննած
ունենայ, իսկ անքննելին խաղաղ
սրտով պաշտէ:

ԳԷՕԿ:

1878/79 ուսումն. թ. Տիխիսու Ներսիսեան ազգային Հոգե-
ւոր Կարօցի աշակերտներին դասախօսեց

Ս. ՄԱՆԿԻՆԵԱՆ.

Տ Փ Ի Ւ Ս

Էնֆիլաճեանցի և ընկ. տպարան:

1879

201

Մ-25

22
5-26
4
201
5-25

ԿՐՕՆՔ

ՀՈԳԵՐԱՆՍԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ

Մտածողքն Տեան Աստուծոյ մերում և
յայտնիքն մեզ և որդոց մերոց յախտեան:
Երկ. Երկն. ԻԹ, 29:
Մտածող մարդու ամենամեծ երջան-
կաթիւնն այն է, որ քննելին քննած
ունենայ, իսկ անքննելն խաղաղ
սրտով պաշտէ:
ԳԷԳԷ:

1004
60681
18909

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱՆՔԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱԳՐԱՐԱՆԻ ԿՐՕՆՔ

1878/79 ուսումն. թ. Տփլիսու Ներսիսեան ազգային Հոգև-
ւոր Գործոցի աշակերտներին դասախօսեց

Ս. ՄԱՆԴՒՆԵԱՆ.

Տ Փ Ի Խ
Համբ. Լեֆիաճևանցի և ընկ. տպարան
1879

9833
P O P

С П Е С И М О

Всего в 1887 году
издано 1000 экземпляров
в том числе 500 экземпляров
в продажу и 500 экземпляров
в дар.

Дозволено Пензурою
Тифлисъ 26 Мая 1879 года.

1879 г. мая 26 дня
Тифлисъ

С П Е С И М О

1879
Тифлисъ

1887

У Р О Ч Е

Всего в 1887 году
издано 1000 экземпляров
в том числе 500 экземпляров
в продажу и 500 экземпляров
в дар.

4 5 0 7 1 1

ՆԱԽԱՇԱԽԻՂ

§ 1. Առաջ քան ուղղակի մեր խնդրոյն դիմենք, աւելորդ չէ այս նախաշաղի մէջ՝ որպէս մի ուրուագիծ՝ ներկայացնել այն սկզբունքները, իրողութիւնները և գաղափարները, որոնց վրայ որ հիմնուած կը լինին մեր հետեւեալ հետազոտութիւնները, և որով պէտք է դատուի ու քննուի մեր այս գործը:

Նախ ով ինչ ուզում է ասէ կրօնքի մասին, բայց այս անհերքելի իրողութիւն է, որ մարդու շատ զարգացման արդիւնքներից մէկը՝ կրօնքն է, որ մարդս անելով իւր մէջ յառաջացնում է ուրիշ շատ բաների հետ և կրօնք: Ով որ փորձել է բացատրել կրօնքի էութիւնը՝ նա լռելիայն նախ այդ ենթադրութիւն է արել, ամենին չերկմտելով նորա ստուգութեան մասին: Եւ արդարև մեր կիսանքի մէջ շատ հանգամանքներ կան, որ բացայայտ մեղ ասում են, թէ «կրօնքը», լիկ միայն խօսք չէ, այլ մի ճշմարիտ իրողութիւն է մեր կեանքի մէջ: Մի հայեացք մեր հոգւոյ էութեան վրայ, մի դիտողութիւն մեր շրջապատող անհատների ու հասարակութիւնների վրայ, մի քննութիւն ազգերի և մարդկութեան պատմութեան վրայ—անկանխակալ մտածողին այդ է քարոզում: Մեզ ամենիս այնպէս է երևում, թէ արդարև կան մի քանի այնպիսի հոգեկան գրութիւններ և գործողութիւններ, որ մենք անուանում ենք կրօնական տրամադրութիւններ, զգացմունքներ, երևակայութիւններ, ոգեւորութիւններ, իմացումներ, համոզմունքներ, մտքեր, խորհուրդներ: Այս կրօնական կայծերը արտայայտվում են մարդու խօսքերի, կերպարանքի շարժուածքների, սովորութիւնների և բարքերի մէջ, կամ գոնէ հոգւոյ թագուն խորքերի մէջ մի խաղաղական սրբութիւն են կազմում: Միայն մի որոշեալ ժամանակի ժառանգութիւն չէ կրօնքը: Անչուշտ առաջին մարդն անգամ երկրաւոր ասպարէզը առանց հաւատի չթողուց. ոչ մի ազգ չի անհետացել, որ իւր միտքը հանդերձեալ աշխարհքին չդարձնէր. երկրիս վրայ այժմ չկայ մի ազգ կամ

ցեղ, որ ինչ և իցէ մի կրօնական զարգացման աստիճանին հասած չլինի. և այն ընդհանուր օրէնքներն ու հանդամանքները, որ զարգացման աղբիւր են եղել և որ անթիւ դարերով մարդկութեան և նորա կացած բնակութեան համար անխախտ հաստատ եղել են, եթէ դարձեալ իրանց սլօն ու զօրութիւնը պահպանեն, մենք պէտք է եզրակացնենք, թէ և մեր հետնորդներն ևս միշտ և հանապաղ կրօնք կ'ունենան:

Նա և մարդուս ոչ մէկ հասակը չի անց կենում առանց կրօնական գրգիռների: Նոքա պայծառութիւն և զուարթութիւն են տալիս մանուկի աշխուժութեանը, ոգեւորում են պատանու վստահութիւնը, բաղմապատկում են քրտնաջան արիահասակի դործունէութիւնը, կենդանացնում են մաշուող ծէրունու յոյսը: Ամենայն դասակարգում, զարգացման ամենազանազան հանգամանքներում կրօնքն իր հանդէսն է ցոյց տալիս, թէ և շատ անգամ նեղ սահման և տարօրինակ կերպարանք առնելով: Աստուծոյ առաջ խոնարհում է աղքատն ու արքայն, իմաստունն ու կարճամիտը, առաքինին և սեւահոգին: Եւ շատ տարակուսելի է, թէ աթէիստ (անհաւատ) կոչուած մարդկանց մէջ արդեօք կայ մեկը, որ իր համոզմունքների ծածուկ խորքերի մէջ և իր լսողմտանքի առանձնութեան ժամանակ իրօք ուրանում է Աստուծոյ գոյութիւնը, և իր կեանքը կնքում է առանց հաւատոյ և յուսոյ: Գորա հակառակ բացարձակ իրողութիւնն է լսօսում, թէ շատ անգամ մարդս լոկ միայն թեթեւամտութիւնից և անբացատրելի պճնասիրութիւնից երբեմն երբեմն ճաղատամիտ է դառնում. սակայն անակնկալ դէպքերը յանկարծակի բարձրացնում են նորան նիւթական աշխարհքի նեղ սահմաններից, և նա յոյս ու միտիթարութիւն է փնտռում ու գտնում միայն կրօնքի մէջ: Լիակատար բացառութիւն կարող է կազմել միայն նա, ով որ կամ ի բնէ մարդկային հասարակ կարողութիւններից զուրկ է, կամ այնպիսի հանգամանքների մէջ է զարգացել, ուր նորա հոգւոյ բնական և ազատ ձեւանալու վրա բռնութիւն է գործուած. բայց այսպիսի հրէշային անբնականութիւնը անշուշտ շատ սակաւ է պատահում:

Թէպէտ և ժամանակի ընթացքում զանազան կողմերից մարդկութեան ընդհանուր սրբութիւնը ցնցումներ է ստեղծել, բայց և այնպէս ոչ կամակորութիւնն ու ծաղրածու արհամարհանքը, ոչ բռնութիւնն ու արիւնհեղութիւնը չկարողացաւ նսեմացնել նորան, ուստի եզրակացնում ենք, թէ ապագայում ևս իր լուսաւորիչ վսեմութիւնը պէտք է պահպանէ:

§ 2. Թէ մարդուս մէջ կրօնքի լինելութիւնը կանոն է, իսկ նորա պակասութիւնը շատ նուազ բացառութիւն պէտք է համարուի, այս բանն հոգեբանական որոշ ապացոյցը հետեւեալ քննութիւնը պէտք է մատուցանէ: Բայց ի հարկէ, եթէ պէտք է ընդունենք կրօնքի հանրածաւալ լինիլը, մենք իսկզբան պէտք է զբաշանանք՝ չլինի թէ կրօնքի մասին մեր իւրաքանչիւրի ունեցած նեղ և սահմանափակ դադափարները — արդէն ապացուցած և անհերքելի համարենք: Ով որ ուրիշներին իր կարճատև մարքերի չափով է չափում և դատում, անշուշտ նոքա անկեղծ բարեպաշտութեան տակ իսկապէս լոկ անմիտ նախապաշարմունք, անբնական ցնորք կամ ցուրտ խելք կայ թաքուցած: Ով որ կարծում է, թէ միայն նորա կրօնքն է ճշմարիտ, միայն իր կրօնքն արժանի է պաշտման և հաւատոյ, միայն ինքն է արդար Աստուծոյ առաջ, — նա ինարկէ ամենայն տեղ մտորութիւն և հերետիկոսութիւն կերեւակայէ, ուրիշներին անաստուածութեան վրայ կը զարհուրի, մարդու ամեն մէկ թարմ մտքի մէջ սատանայի որողայթ կը նկատէ. նորա աչքում նոքա սխալի կորչին և դժոխքի դատապարտուին, որովհետեւ նա կ'ատէ թէ նոյս մէջ կրօնք չը կայ:

Նմանապէս այն դատանութիւնն ևս, որ որոշ ժամանակներում և որոշ երկիրներում հանգամանքներով աւելի պաշտպանուած է՝ միակ ճշմարիտ չը պէտք է ընդունուի, հետեւապէս միւսները հերձուածք չը ճանաչուին: Արովհետեւ պէտք է խոտտովանել որ կրօնքները միշտ փոփոխուել են հանդերձի պէս: Պետութիւնները, եկեղեցիքը, ազգերը երբեմն այս, երբեմն այն կրօնքն են պաշտպանել, եթե մէկին հալածել են, ուրիշ անգամ նոյնը ընդունել և փառաբանել են: Այս հանգամանքներն աչքի առաջն ունենալով չպէտք է լինել Նեղսիրտ և չպէտք է

չտարբերի դատաւարտել ուրիշին: Արտօնտես այս բոլոր մաս-
նաթացութիւններով ու տեղատուութիւններով, այս անդադար
ծերանալովն ու երիտասարդանալովը, առանձին մարդկանց
և ցեղերի կրօնական զարգացման այս ելիէշնորովը՝ դարձեալ
միշտ մի և նոյն ձգտում է շարժում աւելի վսեմ դրացումներ
և մտքեր ձեռք բերելու համար, մի և նոյն խնամք հանդերձեալ
կեանքի համար, այն է կրօնքի համար, որ երկիրնք և երկիրն է
կապում: Այս բոլոր շարժումներով մարդկութիւնը անդադար
լուսաւորվում է, իսկ ճշմարիտ բարեպաշտը հաւատում է, թէ
մեր հոգեւոր երջանկութիւնը այդ է:

§ 3. Կրօնքը իբրև մի տարածուած իրողութիւն ընդունելով
ամենայն մարդկութեան մէջ, մի նշանաւոր հարց է առաջա-
նում, թէ արդեօք ուստի է կրօնքի ծագումը: Անտարակոյս
նա պէտք է առատարուել և մշտանոս աղբիւր ունենայ մար-
դուս սրտի մէջ, որ այնպէս անդիմադրելի զօրութեամբ միշտ
և միշտ երեւան է գալիս: Կրօնքը չի կարող բնահաճութեամբ շի-
նած և մարդուն բռնի տուած կամ արտաքուստ պատուաստած
լինել. և մենք շուտով կը համոզուենք այս բանի մէջ: Ուրեմն
էլ ինչ է մնում:— Շատ անգամ նորա ընդհանուր տարածումը
փորձել են կարծ և համառօտ այսպէս բացատրել. թէ նա բնածին
է մարդուս մէջ: Սակայն եթէ դորանով ուղեցել են ասել, իբր
թէ մարդուս կարողութեանց մէջ իսկզբանէ անտի կայ մի բան,
որ իր բովանդակութեամբ և ձևով մի ուր ոչ կրօնական արամա-
դրութեան, մտքի, մտխիթարութեան և ուրիշ այսպիսի բաների
հետ նմանութիւն ունի, իբրև թէ մարդս ծնուելով արդէն ճա-
նաչում է Աստուծոն, ունի կրօնական զգացումներ, և այլն,
ապա այդ պէտք է մոլորութիւն համարենք: Այժմեան հոգե-
բանութիւնը այդ հերքում է: Նորածին երեխան իր հոգու մէջ
ղեւ չունի ոչինչ, որ իր կերպով ու նիւթով համապատասխան
ունենայ արդէն մի զարգացած մարդու կրօնական զաղափարներին:
Մարդկանց, կենսական փորձերի և բնութեան ասպարուութիւն-
ների միջնորդութեամբ միայն՝ կրթութիւնը տալիս է մարդու
հոգւոյն այն, ինչ որ նախնայպէս չէ ունեցել, այն է՝ բովանդա-
կութիւն և ձև: Մանաւանդ կրօնական զաղափարները, ինչպէս

կը տեսնենք, ոչ թէ պարզ, այլ շատ բաղադրեալ գործողու-
թիւններից յառաջացած արդիւնք են, և ուրեմն հոգւոյ գրու-
թիւնները երկար փոփոխութիւններ պէտք է կրէին, որ վերջա-
պէս այդ ևս գոյացնէին:

Եթէ չենք կարող ընդունել թէ կրօնքը արդէն պատրաստի
կայ նորածին երեխայի մէջ՝ ապա ուրեմն բոլոր վերի ասածները
մեղ ստիպում են դոնէ ընդունել, թէ մարդուս կարողութիւն-
ներն ու զարգացման հանգամանքերը մեր ամենիս մէջ ընդ-
հանուր և հաւասար են, և թէ նոքա իրանց բնութեամբ տանում
են դէպի կրօնական զարգացում, այսինքն մարդ ընդ ունեւ-
կութիւն ունի կրօնք գոյացնելու իր մէջ, բնաւ հետը չի
բերում իր աշխարհք տեսնելու ժամանակ, բայց հարկաւ
պէտք է գոյանայ նոյնը մի առողջ ծնած և մարդկային հա-
սարակութեան մէջ աճող մանկան մէջ: Այս մտքով, մենք այ-
սուհետեւ կրօնքը ոչ թէ բնածին, այլ զիւրածին կ'անուանենք:
Այս դանազանութիւնը այնքան մեծ նշանակութիւն ունի, որ
մենք, աւելորդ չենք համարում մի օրինակով բացատրել. ար-
դեօք այն կրակը որ իրար քսուած փայտերից բորբոքվում է, այդ
փայտերի մէջն է, թէ արտաքուստ է մէջը բերած: Ոչ մէկը և
ոչ միւսը: Նա պատրաստ չը կայ ոչ փայտի մէջ ոչ էլ նորա-
նից դուրս, այլ դա մի գործողութեան արդիւնք է, որ քսուե-
լով է յառաջանում: Այսպէս էլ կրօնքը զիւրածին է, նա գոյա-
ցել և կազմուել է հոգեկան գործողութիւններով:

Բայց թէ կրօնքը հոգւոյ պարզ գործողութիւնների ար-
դիւնք չէ, այլ հասուն և բազմապատիկ հիւստեած գրոշմ ունի
իր վրայ, այժմ հասկանալի կը լինի մեզ, եթէ համառօտապէս
յիշենք նորան ենթակայ աւարկաները: Ընդհանրապէս ընդուն-
ուած է, թէ կրօնքը զբաղուած է անիմանալի, գեր-
զգայական նիւթերով, մի հոգեկան աշխարհքով որ մեզ յայտնի
աշխարհից դուրս է. որովհետեւ այն զլիսաւոր առարկաները,
որոնց հետ որ կապուած են մեր բոլոր կրօնական զգացմունքները,
մտքերը, երեւակայութիւնները, յոյսերը, մտխիթարութիւնները և
այլ են Աստուծու և անմահութիւն (յաւիտեանական կեանք):
Ուստի եթէ կրօնքի աշխարհք անիմանալի է, ապա ուրեմն

այդ խօսքով պէտք է հասկանանք այն այմենայն, որին մենք մեր զգայարանքներով (աչքով, ականջով ևն) ոչ մի կերպով հասնել չենք կարող և որ իմանալ անհնարին է մեզ: Իսկ յայտնի է, որ մեր զգայարանքներն են մեր առաջին ուսուցիչները, և ուրեմն կրօնքը զբաղուած է այն ենթակայով, որ անմիջապէս մեզ ենթակայ սահմաններից արտաքոյ շրջանումն է:

Այս խօսքերով հաստատ յայտնի եղաւ, թէ մեր զգայարանքների գործողութիւնը, ուրեմն և նրանից բխած բոլոր միջոցութիւնները (վերարտադրութիւնները) կրօնական զարգացման համար բաւական չեն: Նա ընդհակառակ ստեղծողական (արտադրական) արդիւնք է, նա ձեռնում է իրանից առաջ պատրաստի եղած տարերքներից: Բայց ստեղծուած ասելով չպէտք է կարծել ոչնչից ստեղծուած, մարդս բոլորովին նոր բան չի կարող ստեղծել կամ մի ոչնչից մտքով բան արտադրել, — այս բանի համար հիմնական տարերքը միշտ ընդունում է նախնեքքին կամ արտաքին փորձառութիւնից: Բայց այդ տարերքը հոգեկան ստեղծողութեան ժամանակ այնպէս բաղադրվում, կապակցվում և անփոփոխում են անողական, ծաւալման, պատճառական և չափերի հանդամանքներով, որ միանգամայն նոր, և սկզբնական տարերքներից տարբեր, պատկերներ են գոյանում: Այսպէս է գոյանում և կրօնքը, ինչպէս ներքե և կը տեսնենք:

§ 4. Եթէ դեռ միայն այս առաջնորդող խօսքերից պէտք է ընդունենք, թէ կրօնքը ամենայն մարդու մէջ հարկաւ դարգանում է, թէ նա մի նախնական ընդունակութիւն է մարդու, բայց թէ ամենայն կրօնական զաղափարը իմանալի և զգայական սահմաններից դուրս է ձգուում, — արդ մի նոր խնդիր է յառաջանում, թէ ինչ կերպով, ինչ չարժառիթով մեր երեւելի աշխարհից դրդվում ենք անցնել միանգամայն մեզ անյայտ, աներեւոյթ և անիմանալի աշխարհը: — Այս հարցի պատասխանը մեր գլխաւոր նպատակն է: Բոլորովին անօգուտ կը լինի, ինչպէս վերի խօսքերից բացարձակ երևում է, եթէ մեր քննութեան կենդրոնը կրօնքի առարկաներն ընդունենք. որովհետև վաղօրօք պէտք է խոտտովանինք, թէ սահմանաւորը

անսահման բան չի կարող սահմանել, անիմանալին անիմանալի է, և անհնարին է ճիշտ գիտնական օրէնքներով և անհերքելի կերպով նորա գաղափարը նկարագրել: Մեր բոլոր գաղափարները Աստուծոյ մասին, երկրաւոր կեանքից դուրս հատուցման մասին և այլն մենք կազմում ենք այն մտքերից և գաղափարներից, որ միայն անմիջապէս մեզ յայտնի գոյութեան մասին արդէն կազմել ենք, և այդ գոյութիւնն է՝ մեր սեպհական հոգին: — Միայն մեր ինքնազիտակցութիւնը ամենայն ստուգութեամբ և ուղղակի իմացնում է մեզ մեր գորութիւնները, գործողութիւնների և յատկութիւնների լինելութեան և տեսակի մասին: Եւ ինչ որ մենք աներեւոյթ աշխարհին ենք տալիս, այն նախ ընդունում ենք մեր հոգուց, և ուրեմն զարձեալ միայն այնտեղ կարող ենք գտնել և ճանաչել նոյնը: Ուրեմն և կրօնքը միայն մարդու հոգու մէջ պէտք է փնտռենք: Կրօնքի առարկաները մեղանից և մեր փորձառութիւնից դուրս են. իսկ կրօնքը մեր մէջն է և ուրեմն մեր մտածողութեան մօտիկ առարկայ է: Ուստի այս կարող ենք ճանաչել, այն ոչ: Բայց մենք այն առարկաների մասին ևս ակամայ որ և է (մարդաձեական — անտրոպոմորֆական) զաղափարներ կը ստանանք, երբ որ կրօնական զարգացման ամբողջ գործողութիւնը քննել կ'սկսենք: Ուրեմն միայն մեր սեպհական հոգու մէջ, մեր ինքնազիտակցութեան մէջ, կարող ենք մտնել, իսկ այնտեղ է և կրօնքը, միայն մեր ինքնազիտակցութեան մասին անպայման ճշմարտագաղափար կարող ենք կազմել, ուրեմն և նորա մէկ հատուածի մասին՝ այն է կրօնքի մասին:

Վերջին հարցմունքն այս է, թէ արդեօք մարդու հոգուց զարգացման որ ձեւի մասին էր մեր այժմեան խօսքը: Այսինքն արդեօք կրօնքը մարդու լոկ գաղափար, համոզմունք, պատկերացում, միտք է, կամ արդեօք զգացում, սրտի բխմունք է, կամ թէ արդեօք գուցէ միայն մի ձգտում, բաղձանք, կամեցողութիւն է: — Մենք չուտով կը տեսնենք, թէ կրօնքը ոչ բացառապէս լոկ միայն մտքի արդիւնք, ոչ բացառապէս զգացմունքի արդիւնք, և ոչ բացառապէս բաղձանքի արդիւնք է, այլ թէ հոգուց զարգացման այդ ամենայն տեսակ

ձևով կազմուել կարող է և իրապէս կազմուում է: Եթէ ամենայն կրօնական զաղափարների առարկան գերբնականն է, նոցա ձեր ինքն ըստ ինքեան կարող է լինել ամենայն տեսակից: Անիմանալին ինչպէս և իմանալին կարող է մեր մէջ գոյացնել (ճշմարիտ և սխալ) մտքեր, զգացմունքներ և բաղձանքներ: Ի հարկէ կրօնական շրջանի մէջ երբեմն այս, երբեմն այն զարգացման ձևն աւելի իշխում կամ նուազում է, և ներքե շատ մտքերին կը հանդիպինք որ այս իրողութիւնը կը հաստատեն:

I

ԿՐՕՆՔԻ: ԷՍԹԷՏԻՔԱԿԱՆ ՊԱՏԱՌՆԵՐԸ:

§ 5. Միայն այն ժամանակ կարող են մարդու մէջ կրօնական զաղափարներ գոյանալ, երբ որ նորան յաջողում է տեսանելի աշխարհից մի մուտք գտնել աներևոյթ շրջանների մէջը: Այս մուտքը շատ անդամ կատարվում է էսթէտիքական հայեցողութեան ձևով: Որպէս զի հասկանալի լինի այս խօսքը պէտք է յարակցել և այն, թէ առ հասարակ կան այնպիսի առարկաներ, որոնք թէպէտ և տեսանելի աշխարհին են պատկանում, բայց նոցա մէջ այնպիսի կարգեր, կանոններ, օրէնքներ ենք նշմարում, որ խելոյն մտքով երեակայում ենք մի կենդանութիւն տուող ոգի, որ նոցա միջից կարծես ցղանում է, որ նոցա մէջ մի մարմնական կերպարանք է ստացել, բայց իրան մեր մարմնական աչքով չենք տեսնում: Ահա երբ իրերն ա յսպէս ըմբռնում ենք, այնպիսի ըմբռնումը կոչում ենք էսթէտիքական, էսթէտիքական ըմբռնման ժամանակ թէպէտ մեր առաջին ուշադրութիւնը դարձնում ենք իրերի արտաքին երևութի վրայ (ձևերի, գոյների, հնչիւնների, շարժողութեան, կերպարանքի են), բայց շուտով այդ սահմանից անցնում ենք, գտնում և հասկանում ենք մի նոր ներքին գոյութիւն այնպէս, ինչպէս մեր մարմնի մէջ ճանաչում ենք հոգի: Ի հարկէ այս տեսակ ըմբռնում միայն այն մարդը կարող է ունենալ՝ ով որ նախապէս և անմիջապէս

(իրա ինքնազիտակցութեան մէջ) մի հոգեկան սկզբունք արդէն ճանաչել է, և նկատել է, թէ նա արաաքուստ ևս նշմարելի է դառնում: Ահա այսպէս ուրեմն ճշմարիտ էսթէտիքական հայեցողութիւն է կազմվում, երբ որ մենք արտաքին աշխարհքի զարմանալի երևոյթները նկատելով՝ մեր սեպհական հոգւոյ պատկերներով ենք փորձում բացատրել այդ երևոյթները, երբ մեր սափհական ներքին գոյութիւնը արտաքին տեսանելի աշխարհքի մէջ ևս նմանեցած եղած ենք երեակայում, երբ նորան ևս հոգի ենք տալիս, ինչպէս մեզ հոգւով զարդարուած ենք տեսնում, որովհետև ակնյայտնի նշմարում ենք, թէ նա մեզանից բոլորովն անկախ գոյութիւն ունի, ուրեմն մեզ պէս էլ հոգի պէտք է ունենայ: Ինչ ասել կ'ուզէ, որ այդպիսի ըմբռնման ժամանակ մեր մտքերը վերին աստիճան ոգևորուած, զրգուած են լինում, աշխոյժ երեակայութիւն ենք ստանում, մեր հոգին խորհրդաւոր տրամադրութեան մէջ է: Այս կերպով անտարակոյս մեր հոգւոյ գոյութիւնը ամենայն ճշմարտութեամբ զգում և տեսնում ենք. բայց ի հարկէ երբ որ նոյնը արտաքին աշխարհքում ևս նմանեցնում ենք իբրև մի իրողութիւն, — առանց որոյ էսթէտիքական ըմբռնում ևս չէր լինի, — շատ անգամ միայն խափուսիկ մտացածին մոլորութիւններ ենք առաջ բերում, մեր մտքի ցնորքները ճիշդ արտաքին իրողութիւն համարելով: Այժմ տեսնենք, թէ այս համառօտ նկատողութիւնները էսթէտիքականի մասին ինչ գործադրութիւն են գտնում կրօնքի մէջ:

§ 6. Նախ որոնք են այն առարկաները, որ որպէս մարդու հոգևոր գոյութեան յայտարար՝ տանում են դէպի աներևոյթ շրջաններ: — Այնպիսիներ կան շատ և բազմատեսակ: Ամբողջ բնութիւնը ըր ցոյց է տալիս անթիւ երևոյթներ, փոփոխութիւններ, տարրեր և զօրութիւններ, որոնց քննութիւնը մարդուս մէջ կրօնական կայծ են ձգում: Նոյն տեսակ ներգործում են առանձին մարդկանց և ազգերի բախտի վիճակները: Օրինակ զտնելու համար հարկաւոր չէ շատ հեռու գնալ:

Բնութիւնը դիտելով էր Աստուած փառաբանում հին Հայն և Պարսիկը: Ստեղծողին պաշտելով՝ նոքա դառնում էին դէպի երանող արեղակը, որից աւելի պայծառ երևոյթ

էլ չէին տեսնում: Այն տեղ էին տեսնում Աստուծոյ զահը լուսաւոր հրեշտակներով շրջապատած: Սրտի վրայ ազդու կերպով ներգործող այս պաշտօնի նախապատճառ փառքը կարող էր տեսնել ամենայն օր ամենայն ոք, նաև ամենայն տեղեր: Տաղաւարից դուրս էր դալիս աղքատը, զինուորականը վրանից, և կրօնական պաշտամունքը կատարվում էր: Նորածին մանուկին այս ճառագայթների հրոյ մէջ առաւօտեան մկրտում էին, և ամբողջ օր, բոլոր կեանքի միջոցին, կռապաշտ Հայն տեսնում էր, թէ լուսոյ անսպառ աղբիւրը ուղեկցում է իրան իր բոլոր գործերի ժամանակ: Լուսնիակն ու աստղերը պայծառացնում էին գիշերը, և նորա ևս անհասանելի էին իրանց անսահմանութեան մէջ: Ընդհակառակ կրակը նրանց մօտ էր, լուսաւորում և ջերմացնուր էր: Այս փոխանորդի առաջ ազօթել և խոնարհել մի ախորժելի և բարեպաշտական պարտք էր: Գեղածիծաղ արեգակի ելանելուց աւելի մաքուր բան չկար, և այդպէս մաքրութեամբ պէտք է կրակ վառէին և պահէին որպէս զի սուրբ և արեգակնաման մնայ..... Աւելի նշանաւոր է նկատել, թէ հին Արիականները միայն հուր չէին պաշտում, նոցա կրօնքը ճանչում էր բոլոր տարեքների վսեմութիւնը, և նոցա մէջ էին տեսնում Աստուծոյ զօրութիւնն ու գոյութիւնը: Այդ պատճառով ջուրը, օդը, երկիրը սուրբ երկիւղ էին ազդում բարեպաշտների մէջ, որպէս զի անսպական պահէին նոյնը: —

Ուրեմն ի սկզբան անտի արեգակը զօրուայ կառավարիչը, որ երկրի հորիզոնի վրայ վերին բարձրութիւններից հրաշալի փառաւորութեամբ շրջում է, և մարդու բնակարանը առատութեամբ օրհնում է, ամենայն բան խնամում է, միշտ տեսանելի է, — միշտ պէտք է դարձնէր մարդու միտքը նորա նեղ աշխարհից դէպի միւս անիմանալի աշխարհը: Ոչ պակաս պէտք է ազդել գիշերուայ երկնքի կամարը իր գողտրիկ լուսնիակի և անհամար աստղերի բաղմութեան պայծառ փայլով այն գերերկրային աշխարհքից: Արակը իր բիւրաւոր բարութիւններով և ճարակող ուժով, զարմանալի արագութեամբ ամբեր պատառող կրակոտ փայլակը, երկիր զղրղող ոռոտը, փոթորկի տիատա-

նեան շունչը, ծովի լեռնաբերձ ալիքների խոսովութիւնն ու ազմուլը գոշակեցնում էին մարդուն այնպիսի զօրութիւնների լինելութիւն, որ վեր են մարդու իմացողութիւնից: Երիտանդ իր սիրուն զոյներով, փառանեղ արշալոյսն ու վերջալոյսը, անտառն իր խորհրդաւոր կենդանութեամբ, հինաւուրց ահագին ծառերը և այլն — ի սկզբանէ անտի երկիւղ էին ազդում մարդու սրտի մէջ վերին էակների համար: Մեր նախահայրերը սօսեաց անտառի մէջ էին պաշտում Անահալին: Արդէն սաղմուկագուն բոցն անուանում է Աստուծոյ ծառայ, քամին — հրեշտակ, օդի շունչը զգաց որպէս Աստուծոյ շունչը: Երկրի պլուզաբերութիւնը, ծաղիկների բուսումնը, հողի տակ թաքուցած գանձերը յիշեցնում էին խնամարկու էակները, որ գեանի տակից գործում են կանոնաւոր կերպով մեր երկիրը կենդանացնում են, ժամ և տարի կառավարում են:

§ 7. Եթէ ամբողջ բնութիւնը վերին էակների բնակարան պէտք է համարուէր և մարդուն երեւելի աշխարհքից դէպի աներեւոյթ աշխարհք բարձրացնէր, — այս իրողութիւնը կատարվում էր և կատարվում է աւելի ազդու կերպով նոյն ինքն մարդկային հանգամանքները քննելու ժամանակ: Մարդու ծագումը ոչնչութիւնից դէպի գոյութիւնը, նորա ամբողջ կեանքը, երկար թէ կարճ, երջանիկ թէ թշուառ, ապահով ճանապարհով թէ կորստաբեր խութերի միջով մահ, որ ոչ քաջ պատանուն և ոչ թույլ ծերին չէ խնայում, — այս բոլորը թօթափում և առ ոչինչ են դնում մարդու ոյժը, կամքը, հաշիւը և ցոյց են տալիս մի ուրիշ իշխանութիւններ, որ կարող են տալ և առնել կեանք: Մարդկային աղբը և նորա պատմական վիճակները նոյնպէս դարձեցնում են կրօնական զգացումներ, մտքեր, գաղափարներ: — Ասյրեւութիւնից հետզհետէ կանոնաւոր կեանք զարգացաւ. երջանիկութիւն բերող դիւտեր զանուեցան, սէր բարեկամութիւն և առաքինութիւն կապեցին ընտանիքի կապերը, մարդս բնակութիւն հաստատեց, հայրենիք ստացաւ բարքը մեղմացաւ, սովորութիւնները ազնուացան, քաղաքական ընկերութիւն գոյացաւ, օրէնքներ հաստատուեցան և կարգաւորուեցան, իրաւունք, արդարութիւն և բարեգործութիւն ճա-

նաչուեցան և պաշտուեցան: զեղարուեստները ծաղիկեցան և աւելի աղնիւ զուարճութիւններ մատակարարեցին: մեծ պատմական եղելութիւնները փորձ և լաւ յիշողութիւն դառան: Այս բոլորը դարձնում էր մարդու հանճարը զէպի վերին էակներին, որ մարդկային նեղ հանգամանքներից բարձր են, և մարդու սրտի յայտնութիւնը հաւատ հաստատեց, թէ այն էակները իշխանութիւնից և իմաստութիւնից է կախուած անցեալը, ներկան ու ապագան: Բայց և այժմ, երբ որ մարդու հանճարը աւելի ընդարձակուել է, կրօնական հաւատոյ այսպիսի աղբիւրները դեռ չեն սպառել: Տիեզերական պատմութիւնը միշտ կունենայ այդ ներգործութիւնը: Ոչ միայն պատմութեան մեծ եղելութիւնները այլ և մանր զէպքերը այդ հրաշքն են գործում: Այն բազար, որին մարդս ինքը հանդիպում է, կամ թէ ուրիշի վրայ է տեսնում, միշտ նոր կապեր է հաստատում աներևոյթ աշխարհքի հետ: Քանի անգամ մարդս իր խղճմտանքի առաջ ինքն իրան ասում է, թէ իր անձնական երբեմն աննշան երևեցած հանգամանքների անբացատրելի օղակցութիւնները մէջ մի խորհրդաւոր աղբիւր է հոսում կրօնական հաւատքի համար: Եւ դուցէ՛ հենց այս է ամենայն հաւատքի մաքուր սկզբնառիթմն ու բացատրութիւնը:

§ 8. Եթէ կարողացանք կրօնական զարգացման շարժառիթները մի գլխաւոր դասը հասկացնելու, ապա դժուար չէ իմանալ այդ զարգացման մանրամասնութիւնները: Մարդու հանճարը յայտնի բացատրելի իրողութիւններից զէպի անբացատրելին, ենթակայից զէպի անենթական է անցնում: Որպէս զի աստուածութեան հասնի, նա պէտք է բնութեան և պատմութեան սահմաններից դուրս նայէ: Թէպէտ նա նախ երևութիւնների վրայ դարձնում է իր ուշքը, բայց նոցա ետևից ակամայ դառնում է էականեր, որոնք չեն երևում, բայց երևոյթները արտադրում, գոյացնում, ձևացնում են: Այսպէս ուրեմն իմանալի աշխարհքը լրանում է մի անիմանալի աշխարհքով, և առանց այս լրացման մեր հոգին խաղաղ չէ: Ահա այս է էսթէտիքական աշխարհատեսութեան արդիւնքը: Ակամայ հետախուզում է մտածող մարդը մտածողութիւնից վեր շրջանը: Բայց այս

տեղ դեռ մարդս որոշ խնդիրներ, որոշ հարցմունքներ, որոշ դատողութիւններ չէ անում: Նորա մտածողութիւնը ակամայ է և ոչ թէ որոշ նպատակով: Դեռ որոշ դժգոհութիւններից բաղձանքներից, երկիւղից կամ յոյսից դրդուած չէ մարդս մտածել վերին աշխարհքի մասին, երբ էսթէտիքական կերպով ըմբռնում է իր աշխարհքը: Մենք շուտով կը տեսնենք որ այդ գործնական և տեսական շարժառիթներն էլ մարդու մտածողութիւնը հարկաւ տանում են աներևոյթ աշխարհք: Բայց միայն դոքա չեն ներգործում այդպէս: Այլ դոյանից բոլորովին անկախ են կրօնքի էսթէտիքական արմատները: Բնութիւնը և մարդկային կեանքը անմիջապէս զննելու ժամանակ և նորանից թարմ սուգաւորութիւններ ստանալու ժամանակ՝ մտքերն սկսում են աղատօրէն ընթանալ և բաղադրուիլ տեսակ տեսակ նոր հիւսուածքներ կազմելով, արմատանում և հաստատուում են դիտակցութեան մէջ և դառնում են իշխող զգացմունքներ, համոզմունքներ և դադափարներ աներևոյթ աշխարհքի մասին: Խաղաղով և ստեղծող երևակայութեամբ լրացվում է մարդու նիթական մտքերի պակաստորը, և ինքն ըստ ինքեան անհոգի արտաքին աշխարհք մի հանճարեղ և հոգի ունեցող է դառնում: Մեծ դեր է խաղում այս տեղ մանաւանդ մարդու աչքն ու անկանջը: Մտքս են բերում այն նիւթը, որով մարդս մի նոր գաղափարական աշխարհ է ստեղծում: Նախ սոցա է պարտական մարդս, որ վերին աշխարհքներում է թափառում ստեղծող էսթէտիքական զեղարուեստութեան պէս, ուր մարդը իր հոգւոյ արտադրող գործողութեան և բարձր ոգււորութեան չնորքով շատ նորանոր տառիկներ է կազմում, որոնք իրանց հետ զարթեցնում են նաև պէսպէս զգացմունքներ: Կրօնքը որ այս կերպով ծաղում է, ինչպէս ոմանք ասում են «հաւատացած բանաստեղծութիւն» է: Այդ կրօնքի զարգացման աստիճանը կախուած է մարդու հոգւոյ զարգացման աստիճանից: Միայն ինչպէս տեսանք, նա կարող է գոյանալ այնպիսի հոգւոյ մէջ, որ ի լնէ զգացող, կենդանի և զօրեղ երևակայութիւն ունի: Բացի այս հարկաւոր է, որ ըմբռնող հոգին փորձով տեսնէ բնութեան բազմակողմանի հրաշալիքներ և մարդ-

կային կեանքի ծանրակշիւ եղելութիւններ:

§ 9. Արդ այս էսթէտիքական շարժառիթները ի՞նչ տեսակ կրօնական համոզմունքներ և զգացմունքներ կարող են ստեղծել.— Եթէ ուրիշ դրոյիչներ հետը չը կցորդուին, որ մենք յետոյ յիշելու ենք, անշուշտ մարդուն անյայտ պիտի մնար մի Աստուծոյ զաղափարը: Որովհետեւ երբէք չենք կարող ամբողջ աշխարհքը և ամենազանազան մարդկանց ու ազգերի բազաի բոլոր վիճակները, անցեալը և ներկան, մի անգամով իմանալ իսկ ապագան բոլորովին մութ է մարդու համար: Միայն հաս հատ արեւոյթներ կարող են ըմբռնելի լինել մարդուն, այն ես շատ տարբեր բնութեամբ: Իսկ մարդս այն վիճակի մէջ, ինչ վիճակի մէջ որ մենք նորան այժմ նկարագրում ենք, իր գիտակցութեան մէջ չունի դեռ այնպիսի մի զաղափար, որով հնարաւոր լինի անթիւ բայց ներհակ երեւոյթները մի միակազմ ամբողջութեան դարձնել և նորա կտեից միայն մի անբերոյթ էակ մտածէ, որ բխրաւոր կերպով յայտնուում է: Ուստի ճշմարիտ միաստուածական (մոնոթէիստ) չի կարող և չէր կարող զարգանալ դուռ էսթէտիքական շարժառիթներից: Բայց որովհետեւ մարդուս միշտ երեւցել են չնչաւորացած երեւոյթներ, ապա ուրեմն հարկաւ պէտք է զարգանար բազմաստուածութեան հաւատը (պոլիթէիզմ): Բնութեան և մարդկային երեւոյթները այնպէս էին ներգործում, իբր թէ նոքա զանազան ազբուրններից են յառաջ եկիկ և այդպէս էլ կարծում էին: Եւ իրօք մեր Հայոց, ուրիշ արեւելեան ազգերի, Յունաց, գերմանական դիցաբանութեանց մէջ գտնում ենք բոլոր վերջը յիշած երեւոյթները և հանգամանքների համար անձնաւորուած գերբնական իշխանութիւններ: Շատ հասկանալի է որ զանազան դիցաբանութեանց մէջ մի քանի հիմնական տիպերը միշտ կրկնվում են. իսկ միւս բաներում նոյնպէս մեծ զանազանութիւն է իշխում: Այս զանազանութեանց մէջ ևս մենք զարձեւալ տեսնում ենք, որ էսթէտիքական ըմբռնումը՝ միւսնոյն հաւասար ընդհանուր մարդկային զարգացման օրէնքներով միշտ մի և նոյն հիմնական զաղափարներ է ծնանում: Բայց որովհետեւ էսթէտիքական երեւակաւութիւնն ու մտածողութիւնը ոչինչ սահման չունի, որովհե-

տեւ առանձին մարդիկ և ազգեր շատ տարբեր զարգացում ունին, և որովհետեւ զանազան ազգերի վիճակները բազմատեսակ են և բնութեան երեւոյթները՝ զանազան երկնքի տակ՝ ոչինչ համեմատութիւն չունին,— չէր կարող մի ընդհանուր և լիակատար ներգաշնակութիւն հաստատուել բազմաթիւ դիցաբանութեանց մէջ: Իսկ եթէ նոցա բոլորի մէջ առանց բացառութեան միայն մարդկային աստուածութիւններ ենք գտնում, այս թող մեզ չզարմացնէ: Ուրիշ ի՞նչ կարող են մարդիկ աստուածային անձինքների մէջ երեւակայել, եթէ ոչ միայն մարդկային հանգամանքներ: Ինչի մասին որ մենք մեր ինքնագիտակցութեան մէջ ոչինչ հետք չենք գտնում, ինչ որ մենք մի որ և իցէ չափով մեր մէջ չենք գտնում, այն մենք չենք կարող երեւակայել, ուրեմն և մեզանից դուրս բարձր Հանճարին էլ չենք կարող տալ: Եւ հին աստուածների կերպարանքի մէջ մենք գտնում ենք միայն այն զաղափարները, որ մեր կեանքից մեզ ծանօթ են: Կրօնական առասպելների մէջ շատ յայտնի են հօր, իշխանի, խնամող և սնուցանող մօր կերպարանքներ, երկտասարդի, կոյսի, ուստերց և դստերց կերպարանքներ, մարդկային առաքինութեանց, կարօտութեանց, մօլութեանց, ցանկութեանց և այլն այսպիսի պատկերներ. աստուածներին արվում են մարդկային հաստատութիւնները, մինչև անգամ բնակարան և ժողովարան ունին նոքա, են: Իսկ եթէ այս բոլորը մարդկային առասպելների մէջ շատ անգամ չափազանցութեամբ և այլօրինակ բաղադրութեամբ են ներկայացրած, ինչպէս որ մեր կեանքում բնաւ տեսնուած չէ, այս բացատրվում է էսթէտիքական արտադրութեան այն ազատութիւնից՝ որ ժամանակի, տարածութեան և չափի հետ խաղում է ամենայն քամահաճութեամբ:

§ 10. Կրօնական զարգացման էսթէտիքական շարժառիթները այն յատկութիւնն էլի ունին, որ նոքա ինքն ըստ ինքեան անտարբեր են բարութեանց և չարութեանց, երջանկութեանց և թշուառութեանց, նոյնպէս և բարոյականութեան և անբարոյականութեան դէմ: Այսինքն էսթէտիքական ըմբռնման նիւթ կարող է լինել անխտիր թէ թշնամական և թէ

բնութեան, թէ հաւանելի և թէ գարշելի երևոյթները: Եւ իրօք բնութեան և մարդկային կեանքում ստէլզ գտնվում է շատ դեղեցիկ, յարմար, հաւանելի և պատկառելի բաների հետ նա և անճոռնի, վեասակար, զգուելի բաներ: Յիշենք միայն չարաբաստիկ հիւանդութիւնները, թունաւոր քամիներն ու բնական իրերը, անճոռնի հրէշները, կարգից դուրս տգեղութիւնները, անմարդաբնակ անապատներն ու սառուցի դաշտերը, աւերիչ հեղեղներն ու երկրաշարժները, սարսափելի պատերազմներն ու մարդակոտոր մարտերը, մարդու գաղտագործ կամ նաև յանդուգն համարձակ չարագործութիւնները: Այսպիսի երևոյթների ետևից արդէն հին ժամանակներում գտան չար ոգիք թաքուցած: Սոցա երեակայացնում էին կամ բարի ոգիների մէջ միացած, այնպէս որ աստուածները անհասանելի խորհրդով և փոփոխակի արամադրութեամբ բարութիւն և չարութիւն էին բաշխում մարդոց. կամ բարի գերբնական էակների զիմաց դնում էին և չար ոգիներ իրար հետ պայքարելու: Նոյնպէս ինչպէս և մարդոց մէջ բարութիւն և չարութիւն միասին է երևում, բայց մէկի մէջ աւելի բարութիւն միւսի մէջ աւելի չարութիւն: Այս վերջինհանգամանքը աչքի առաջ ունենալով նոյնպէս վերք յիշած բոլոր ֆիզիքական և բարոյական չարիքը՝ արդէն հին ժամանակներում գաղտփար կազմեցին սատանայի, ստախոսի, բամբասողի, կարստաբերի մասին, այն է անճնացած չարութեան մասին: Միով բանիւ մարդուս սրտի մէջ պատմական իրողութեանց մէջ և բնութեան երևոյթների մէջ եղած սարբեր տարերքների յայտնի կռիւը վերաբերեցին նաև գերզնական զօրութիւններին և այդպէս երկու արքայութեանց (դուալիզմ) գաղտփար կազմուեցաւ, որոնցից իւրաքանչիւրը իր իշխանով միւսի հետ անհաշտ թշնամութեամբ և կռուելով է ապրում: Մարդուս սրտի և արտաքին աշխարհի ծանօթութիւնը այն համոզմունքը հաստատեց, թէ բարութեան արքայութիւնը զօրեղ է քան իր հակառակորդի, և թէ սա վերջնապէս նորանից կը յաղթուի: (Չրուան համեմատիք Յովրի զիբըը):

Մարդկային հանգամանքների համեմատութեամբ ինչպէս որ որդոց և ճնողաց, ծառաների և իշխանների, նոյնպէս և ուրիշ այսպիսի

բնութեան և մարդկային ոչ այնքայն նշանաւոր երևոյթների համեմատութեամբ՝ գաղտփար կազմեցին ստորագաս գերբնական ոգիների մասին, որոնք որպէս կրտսեր աստուածութիւններ և հրեշտակներ (բարի և չար) յայտնի են: Նա և այն մարդիկ, որ գերօրինակ մարմնական կամ հոգեկան կատարելութիւններ ունէին, որոնք չարչարանքով, աշխատանքով, վտանգի մէջ, առաքինութեամբ, անճնուրացութեամբ, իրանց գիւտերով և ճարտարութեամբ, կամ փրկարար հաստատութիւններ հիմնելով, մեծ չարիքի դէմ առնելով, մեծ գաղտփար յայտնելով, են, իրանց ազգին ծառայեցին՝ աստուածների շարքը դասուեցան: Մինչև անգամ այն կենդանիներն ու բոյսերը, որ մարդու համար առանձին կերպով շահաւոր էին, բարձր հանճարի և կամքի տէր համարուեցան և աստուածացան:

Հին ժամանակներից արդէն՝ աստուածային էակների մասին հաւատքի հետ յայտնի էր նաև վախճանածների մի տեսակ կեանքը գերեզմանից արտաբոյ: Մարդու չը յոգնող հանճարի ազատօրէն արտադրողութիւնը հեշտութեամբ կամուրջ գտաւ այդպիսի հաւատքի համար: Քնից ամենօրուայ արթնութիւնը, բնութեան մէջ տեսակ տեսակ փոփոխութիւնները, երկրի տարեկան նորոգութիւնը—ազգու կերպով տպաւորվում էին գիտակցութեան մէջ: Եւ այն աստուածը, որ երկրի մութն արգանդից այսպէս ամենայն բանին պարզեւում էր երկրաւոր կեանք, մարդկային հոգիները, որ մի անգամ հաստատել էր մարդկային մարմնական բնակարանի մէջ, վերստին հանում էր այնտեղից և տանում էր իր խորհրդաւոր աներեղթ արքայութիւնը, ուր նա որպէս թագաւոր իշխում էր և ուր ուրեմն բազմաթիւ հոգեկան հպատակներ պիտի ունենար: Բանաստեղծող մարդկային հանճարը ի հարկէ ալատ էր ամենայն կերպ զարգարել մեռեալների այսպիսի կեանքը մահից յետոյ և նոցա հանդերձեալ բնակարանը: Ինչպէս մարդու երկրաւոր կեանքի մէջ վաճք ու պատիժ, երանութիւն ու տանջանք կայ. այնպէս էլ կարծուեցաւ, որ այս մեր ժամանակաւոր կեանքից յետոյ ևս արժանաւոր հասուցում կը լինի: Խաւար և սարսափելի բաների և չարչարանաց կամ ահուդող բերող ուրիշ տեղերի

գաղափարը, իսկ միւս կողմից խնջոյքի պալատները, հովուական սիրուն դաշտերն ու բնութեան պերճ անսարանները բաւական էին, որ անեղ դատաստանով դատապարտեալները և երանեալների բնակութեան տեղը նկարագրէին (չէօլ, հաղէս, տարտարոս, օրբուս, ելիսէոն, դժոխք, սանդարամետ, երկինք, վախալա, են)։

§ 11. Էսթէտիքական շարժառիթներից գոյացած կրօնական համոզմունքներին միշտ կցորդվում են մարդկային տեսակ տեսակ աշխոյժ հակմունքներ, զգացմունքներ և հոգեկան ներքին ազդմունքներ։ Սրտի խորքից բղխած հիացում աներևոյթ էակի համար, մխիթարուած ողբ, ջերմ և շնորհապարտ սէր, սրբազնացած երկիրդ, անսահման պատկառանք, անդրդուելի վրատահութիւն, անսասան հաւատարմութիւն, անտրտունջ խոնարհումն անմահ աստուածների վճռին, անկեղծ պաշտամունք, խոր յարգանք, մարդկային տկարութեան զգացմունք գերբնական զօրութիւնների սեծութեան համեմատութեամբ,— ահա այս են այն արդիւնքները, որ բնականապէս ազատ էսթէտիքական արտադրողութեամբ կրօնապաշտութիւնից յառաջացել են։ Եւթէպէտ այդպիսի կրօնքը նոյն մաքրութեամբ, ինչպէս որ մենք նկարագրեցինք, միայն մանուկ ազգերի մէջ զարդանալ կարող էր և հեթանոսութեան արմատական մասն է յիշեցնում,— բայց այնու ամենայնիւ մենք մեր այժմեան կրօնական տեսակէտի բարձրութիւնից չպէտք է ծաղրենք և առ ոչինչ համարենք կամ թէ ընտրեալների զուտութեամբ չպէտք է արհամարհելով նայենք այն ազգերի վրայ, որոնք զլիաւորապէս էսթէտիքական շարժառիթներից դրդուած՝ ազատ բանաստեղծական ձեւերով ըմբռնեցին աներևոյթ աշխարհքը։ Ընդհակառակ այդ կրօնքների մէջ մենք տեսնում ենք շատ յարգելի ձգտում՝ լսել խղճմտանքի ձայնին և ապրել երկրաւոր սնտաի գործքերից աւելի բարձր սահմաններում. և անկասկած աշխարհքը իր քաղաքակրթութեան շատ մասով հին ազգերի կրօնական գաղափարներին է պարտական,— մենք մեր նախահայրերի թիկունքների վերայ ենք կռիված։ Եւ եթէ մեր սերունդը աւելի նորագոյն ժամանակների, մանաւանդ քրիստոնէութեան ազդեցութեամբ

աւելի վսեմ և խորհրդաւոր կրօնք ճանաչեց, քան թէ հեթանոսութեան ժամանակին այդ ննարաւոր էր,— գոնէ այս էլ պէտք է խոստովանինք, թէ և մեր ժամանակում նա և ամենազարգացած ազգերի մէջ, ինչպէս երբեմն մարդու աստուածացնում են, որովհետև նա պատիւ, պաշտօն, հարստութիւն ունի. մինչև անգամ մարդկային արժանաւորութեան անվայել ինչպիսի բաներ աստուածանում և պաշտվում են. սրբան մեծ է նիւթապաշտութիւնը, որ ի հարկէ աւելի սուր է, քան հեթանոսութեան ազնիւ և անմեղ ձեւերը։ Բայց դժուար չէ բացատրել, թէ այժմեան հանգամանքներում, քրիստոսադաւան ազգերի մէջ, կրօնական զարգացման էսթէտիքական շարժառիթները այնպէս մեծ և նախապատիւ նշանակութիւն չեն կարող ունենալ, ինչպէս որ ունեցել են հին ժամանակներում և անստեղծ ուր դեռ յայտնի չէին հաւատոյ որոշ դաւանական մասունքը։ Աշխարհքը փոխուել է։ Այժմ մարդս պէտք է իր մտքերն ու հոգեքը զլիաւորապէս իր ապրուստի հաստատութեան վրայ դարձնէ, կեանքի գործնական շահերը նորան շատ են դբաղեցնում։ Այն հոգեւոր կեանքի համար զբաղուելու՝ այժմ շատերը ժամանակ չունին, նոցա թարմ ոյժը բոլորովին սպառվում է քրտնքի աշխատանքի մէջ, և էլ ոչինչ աշխուժութիւն ոչինչ հետաքրքրութիւն չի մնում ուրիշ բաների համար, բոլորն այդ տեղ թաղվում է։ Բայց կայ և ուրիշ աւելի մխիթարական պատճառ, քան այս նիւթականը։ Նախապաշարժունքից և թեթևախոսութիւնից ազատ, ողջամիտ բնազիտութիւնը աւելի խոր ճշմարտութիւններ տարածեց արտաքին աշխարհքի և մարդկային հոգւոյ մասին, որի պակասութեամբ միայն հին ազգերը կարողացան կրօնական գաղափարների այնքան հարուստ դանձ զիղել։ Այս յառաջադիմութեան շնորհքով բազմաթիւ երեակայական ցնորքները արմատով կտրուեցան, որով առաջ մարդիկ Ուրիմպոսը կենդանացնում էին։ Բացի այս այժմ կրթութիւնը մանուկի կրօնական զարգացման սկզբնաւորութեան համար որոշ ուղղութիւն է տալիս. քրիստոնէութիւնն էլ անդադար այդպէս է ազդում իր դաւանակիցների վրայ։ Բայց և այնպէս դարձեալ չպէտք է մոռանալ կրօնական զարգացման

էսթէտիքական պատճառների մեծ նշանակութիւնը: Չոր օր-
 խորայնագոց ազգը մի դրական կրօնք ժառանգեց. և նա դա-
 ւաւ միաստուածական: Բայց այս մի Աստուծոյ հաւատով
 պահպանուեցաւ նա, միայն անդադար յիշեցնելով նորան Ա-
 ստուծոյ մեծամեծ գործքերն ու չնոր՝ քները: Աւ սաղմոսների
 մեծ մասը, մարգարէների ամենազեղեցիկ խօսքերը, Յովբի վեւմ
 դիրքը, ևն, ինչո՞վ են յայտնում իրանց խոր ներգործութիւնը,
 էթէ ոչ նոցա մէջ հիւսուած էսթէտիքական տարերքով, այսին-
 քն յիշեցնելով սրտածմիկ մարդկային դրութիւններն ու վի-
 ճակները, նկարագրելով բնութեան սքանչելի երևոյթները, որ-
 ի հարկէ աստուածային իմաստութեան և փառքի հետքերն են
 ցոյց տալիս: Այս միտքը Պօղոսը այս զեղեցիկ խօսքերով է յայտ-
 նում. Աներևոյթն Աստուծոյ խելքանէ աշխարհի արարածովք
 իմացեալ տեսանին. Ամենափսեմ Վրօնական ճշմարտութեանը պա-
 կասում է իր խարխիւր մարդուս՝ սրտի մէջ, եթէ սա էսթէտիքա-
 կան նախապատրաստութիւն չէ ունեցել: Մենք շուտով կը
 տեսնենք, թէ ուրիշ նոյնպէս նշանաւոր շարժառիթներով մար-
 դըս իր մարդկային կեղևից և շնիւթականութիւնից բարձրանում
 է. սակայն միայն էսթէտիքական տպաւորութեամբ անմիջապէս
 և շուտով իմանում է, թէ ուր պէտք է դիմէ իր բռնած ըն-
 թացքով: Բաւական է մէկ անգամ էլ յիշել, թէ ամեն ու-
 րէք ներկայ և ներգործող Աստուծոյ շունչի մասին համոզմունք,
 նորա փառաւորութեան, բարութեան, իմաստութեան և զօրու-
 թեան մասին գաղափար, նոյնպէս և բարեպաշտութեան զգաց-
 մունքներն ու տրամադրութիւնները, յափշտակութիւն, վսեմու-
 թիւն, սէր, երկիւղածութիւն, խոնարհութիւն և հաւատարմու-
 թիւն, — ուրեմն ամենայն կրօնքի նշանաւորացն մասերը իրանց
 առատարուի սղբիւր ունին էսթէտիքական գործողութեանց
 մէջ:

II

ԿՐՕՆԻԻ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ:

§ 12. Մարդու գործնական կեանքը զարճրած է մասամբ

երջանկութեանց մասամբ թշուառութեանց վրայ: Աւաջինները
 պէտք է ստանանք, վերջիններից պէտք է խորշենք: Կեանքի
 առատութիւնն ու առողջութիւնը, ճշմարտութիւնն ու առաքինու-
 թիւնը հաճելի ևն և ուրախացնում են մարդուն, ուստի և գնա-
 հատվում են նոքա, ցանկալի, բաղձալի են դառնում, կամք
 և գործք են յառաջացնում: Մեր առողջութեան խանգարմուն-
 քը, մեր գիտութեան և ձգտման սահմանները անհաճոյ են և
 ցաւ են պատճառում մեզ և դրդում են մեզ այդ բաների առաջն
 առնել, ընդդիմանալ դոցա և պաշտպանուիլ դոցանից: Այսպէս
 գոյանում է ցանկութիւնների, ձգտումների և գործողութիւն-
 ների շատ կամ քիչ քանակութեամբ մի գումար, որոնք մէկ
 կողմից բարութիւններին տիրելու, միւս կողմից չարութիւն-
 ները հեռացնելու համար են գործում, և որոնք բոլորը միասին
 մեր գործնական կեանքն են կազմում: Ահա այս կեանքն էլ
 իր զանազան ձևերով կրօնական զարգացման շարժառիթ է
 դառնում, որովհետև ամենայն տեսակ կարօտութիւններով մար-
 դըս անդադար այս տեղ էլ ինքն իրա թուլութիւնը ճանաչում
 է և անիմանալի գօրութիւնից է օգնութիւն սպասում: Մարդս
 երբ կեանք է ստանում՝ մեծամեծ պիտոյքներ ու կարօտութիւն-
 ներ էլ հետք բերում է: Առանց սնունդի և խնամքի մարմինը
 չի կարող պահպանուիլ, հողին էլ չի կարող զարգանալ, եթէ մի
 արտաքին աշխարհը չունենայ իր առաջ, որ նորանից տպաւո-
 րութիւններ ստանայ և ապա ուրեմն գաղափարներ ևս կազմէ:
 Բայց ի հարկէ քանի որ մարդու տեսանելի աշխարհը նորա
 պէտքերը լրացնում է, գործնական ցոյցերը գերբնական աշ-
 խարհի մասին մեռած կը մնան նորա մէջ: Սակայն շատ շու-
 տով է երևում այս աշխարհի անգոհացուցիչ լինիլը, և այս ժամա-
 նակ մարդս իր գոհութիւնն ու խաղաղութիւնը միայն գերբ-
 նականի մէջ կարող է գտնել: Ահա այս մտքերի մանրամաս-
 նութիւնը պիտի քննուի հետեւեալ տողերի մէջ:

§ 13. Մանկան առաջին աստուածներն են նորա ծնող-
 ները. նորա նեղ մտաւոր պաշարը գեւ չէ ճանաչում ոչ մէկ
 էակ. որ նոցանից աւելի բարձր լինի: Իր կախման զգացմուն-
 քը, ամենայն ուրախութեան ակնկալութիւնը, իր սէրն ու

յարգանքը մանուկը կապում է չօր և մօր հետ: Բայց չուտով իմանում է պատանին, թէ ամենակատարեալ ծնողներն անգամ չեն կարող նորան բոլոր վնասներից պաշտպանել և ամենայն վտանգներից ազատել. նոքա իրանց սիրելի դաւակնեցոյց են տալիս այն բարձր էակը, որի առաջ իրանք էլ պէտք է խոնարհեն: Եւ ո՞ր տեղ է գտնում մարդը մի այնպիսի առարկայ այս աշխարհքում, որ տեսողապէս երաշխաւորէ իր կեանքի բախտաւորութիւնը:—Մեր զօրութիւնը սահմանափակուած է, մինչև անգամ ամենազօրեղ իշխանը չի կարող տարածել իր բազուկը ամենայն տեղ: Ամենաուղղը հիւանդութիւնից, քաջակազմը մահից ապահով չէ: Մարդու ոչ մի զօրութիւնը չի պաշտպանում նորան վտանգներից, ամենաճարպիկըն անգամ մեծ դժուարութիւնների է հանդիպում: Ամենա սուր աչքը չի թափանցում մութ ապագայի մէջ. ամենախելօք հաշիւն ու նախատեսութիւնը խայտառակվում է: Աղքատին ճնշում է վիշտ, թշուառութիւն և արհամարհանք. հարուստը խեղտվում է հոգսերով, որ իր գանձերը չը կորցնէ այլ շահեցնէ: Ազգականներն ու բարեկամները ինչպէս բախտաւոր են իրանց կեանքով և ձեռք ձեռքի տուած միմեանց օգնում են խորհրդով և գործով, սակայն մտքը բարեկամներին բաժանում է, բախտաւոր որդոց դարձնում է ամենուց մոռացած որբեր, չօրից խլում է որդուն, իր միակ յոյսը, միսիթարութիւնն ու ապաւէնը ծերութեան մէջ: Ամենավստահ հաւատարմութիւնը շատ անգամ պիղծ դաւաճանութեամբ է հատուցանվում. հրէշի չարագործութեամբ խզվում են ամենասուրբ կապերը: Մեր ուրախութիւնն ու երջանկութիւնը մեղանից յափշտակում են գաղտնի դարաններով և բացարձակ թշնամութեամբ. անբիծ անունը ապահով չէ բամբասանքից: Ամենամաքուր առաքինութիւնն անգամ, ամենագնիւ ձգտողութիւնն անգամ ազատ չէ վշտերից, այլ ընդհանրապէս այդպիսի վշտերով է վարձատրվում: Այս միթէ այս աշխարհքում առ հաստրակ առաքինին բախտաւոր է և բախտաւորը առաքինի:—Քաղաքական կարգը ամենուն չի կարողանում տալ ինչ որ արդարութեամբ նորան կը վայելէ: Շատ անգամ միասվում է խոնարհ առաքինութիւնը. այն ինչ յալթող չա-

րութիւնը խնդում է և անզուսպ ծաղրում է ամենասուրբ օրէնքների վրայ: Կեղծաւոր խափեփան, յանդուգն կողոպտիչը շատ անգամ անվրդով ուրախ կեանք է վարում, ազդեցութիւն, անուն, պատիւ է ստանում: Ասում են, թէ խղճմտանքը տանջում է վատին, արդար պատուհասին կանթանանայ չարագործը: Բայց քանի անգամ հակառակն ենք տեսնում: Եւ քինչպէս է վարձատրում աշխարհքը իր մեծ բարերարներին: Քրիստոսը միայն խաչի վրայ հանգստութիւն գտաւ: Միայն երոստաղէմը չհալածեց իր մարգարէներին և բարերարներին, այժմ էլ շատ նման գործեր են կատարվում: Միթէ չի պատահում, որ ազնիւ մշակը իր կեանքը ուրախութեամբ զոհում է ազնիւ շահերին, իսկ կուրութիւնն ու չարութիւնը ամենայն օրթոյն է տալիս նորան խմելու, այնպէս որ միայն մահն է փրկում նորան:

Ինչպէս այս փոքր հանգամանքների մէջ, այնպէս էլ ընդհանրապէս ամենայն մարդկային գործը անհաստատ և անբաւարար է երևում: Տիեզերական պատմութիւնը անհերքելի կերպով ցոյց է տալիս մարդկային անկարողութեան, մուրթութեան, վշտի և կարօտի հետքերը: Ո՞վ է կարողացել կանգնեցնել հեղեղների, երկրաշարժի, ժանտախտի կոտորածքն ու աւերմունքը: Ո՞վ է փոթորկին հրամայում, որ նաւը չփչրէ: Ո՞վ է փոփոխում անյաջող եղանակը և պաշտպանում է քրտնաջան գիւղականի վաստակը:—Այսպէս են և մարդու հոգեկան բարոյական հանգամանքները: Կուրութիւնն ու չարութիւնը շատ անգամ իր ազնիւ շահերի դէմ է հանդիսացել և հալածել է բանտով, խաչով, կախաղանով, հաւատքնիւթեամբ: Եւ մինչև այս օր էլ ամենագնիւ կամեցողութիւնը, ամենալուսաւորեալ միտքը, բանականութեամբ կառավարող մարդկային հանգամանքները, անձանձիր աշխատանքը, ամբողջ ազգերի ձիւր—չեն կարողանում արդիւնել, որ պատերազմի չար ոգին միայն մէկ չարագէտ կայծով իր ջահը չվառէ և միլիոնաւորների վրայ յուսահատութիւն ու թշվառութիւն չտարածէ:

§ 14. Կրօնական դարդացման գործնական շարժառիթը ցոյց տալու համար, մենք պէտք է մի հայեացք ձգէինք մարդ-

կային հանդամանքների պակասաւորութեան, անբաւութեան, ունայնութեան, անհաստատութեան և անձեռնհասութեան վրայ: Այս հայեացքը ի հարկէ գոռոզին կարող է խոնարհեցնել, թեթեամտին զուշացնել: Թէպէտ և միւս կողմից մարդկային ունայնասիրութիւնը իրողութիւն պէտք է համարենք, որ առ ոչինչ է համարում կեանքի խրատը, — մեզ դարձեալ այդ բաները չեն վհատեցնում և թուլացնում: Այդ ամայի տեսարանի վրայ բացարձակ և աներկիւղ հայեացք ենք ձգում և դորա հետ ուրիշ աւելի երջանիկ տեսարանի գոյութիւնը չենք երկբայում: Կոտրած նաւի վիշուրի վրայ ևս ուրախ նաւում ենք յուսադիր ափերի կշտին, եթէ մենք երկնքին սպաւինում ենք և դէռ էլ ուրախ կեանքի հաւատքն ունինք:

Ո՞ւր են տանում ուրեմն մարդուն այս աշխարհքից ստացած փորձերը: — Մի կողմից նոքա գոյացնում են գոհութիւն և բաւականութիւն մարդու գիտակցութեան մէջ, լինի այս մարմնական հաճութիւնից, թէ գիտութեան զուարճութիւնից և բարոյականութեան յաղթութիւնից — այս մի և նոյն է: Իսկ միւս կողմից աշխարհքը մարդուն չի բաւականացնում, թշնամանում է, և նորա մէջ ամենայն տեսակ ցաւեր է գոյացնում: Եւ այս իր հոգեւոյ վիճակները զգալու ժամանակ՝ գոյանում են նորա մէջ բաղձանքներ և խորումներ, որոնցից մարդս այլ ևս չի ազատում, որովհետև աշխարհքից դեռ չէ ազատուել: Նա չի կարող իր կարօտութիւններից թօթափուել, քանի որ կեանքից չէ թօթափուել: Ի՞նչ անէ ուրեմն. նա ի հարկէ ազատ է հետեւեալ վիճակներից մէկը ընտրել: — Մարդս կարող է այնքան ճաշակել աշխարհքը, որքան որ նորա համար այն ճաշակելի է. կարողութեան չափ ամենայն անյարմարութիւններից հեռու քաշուել և վստահանալ միայն իր անձի վրայ: Իր կարօտութիւնները պակասացնել. իր գործունէութիւնը եսասիրութեամբ սահմանախակել. սպուռչի պէս անխոհեմութեամբ նորա մէջ ապրել՝ ինչպէս և քանի որ այդ հնարաւոր է. կամ վերջապէս յուսահատութեամբ և առանց խարսխի անձնատուր լինել ճակատի հարուածի ճիրանին: Իսկ ով որ տեղական երջանկութիւն և գոհութիւն է վիճում, ով մանաւանդ բարոյական

օրէնքի վեհմութիւնը կենդանի զգում է և իր ցանկութիւնները, անքն ու ձգտողութիւնը իրմով ի սահմանախակում, այլ աւել լի ընդարձակում է իր ընկերի և անպագայի համար ևս, նա անդադար տեսանելի աշխարհքի անձեռնհասութիւնը կ'զգայ և տեղական հանդիստ կը գտնէ գերբնական սահմաններում: Այս, երկրաւոր ոչինչ բանի վրայ հաստատ վստահութիւն ունենալ չենք կարող: Ինչի վրայ որ մեր հաւատարմութիւնը հիմնում ենք, ինչի վրայ որ մեր սպաւական կանգնեցնում ենք, ինչի հետ որ մենք մեր գործունէութիւնն ու մեր բարեբախտութիւնը կապում ենք, այն բոլորը կարող են մեզանից յափշտակել: Ինչ որ այս օր մեզ նպաստում է, անակնկալ կերպով կարող է մեզ հետ թշնամութիւն սկսել: Մինչև անգամ մենք մեր անձի լիակատար իշխանը չենք, Հոգեկան հիւանդութիւնները կարող են ամենապայծառ հանձարը խաւարեցնել. սխալները, անշնորհակալութիւնը, նենգութիւնը, չարութիւնը, թշնամութիւնը, հալածանքը, անարգանքը, երախտամոռութիւնը վերջապէս — կարող են նա և ամենակորովի կամքը տկարացնել և խախտել: Եւ որովհետև այս աշխարհքում ոչ մէկ տեղ հաստատ խարխիս գտնել կարելի չէ. — մարդս դառնում է վերին աշխարհքը և միայն Աստուածային նախախնամութիւնից է ակընկալում այն, ինչ որ այս աշխարհքը տալ չի կարող: Ուրեմն գործնական շարժառիթներով ևս բաւականութիւն չստացած բաղձանքով, անկատար միայնակ կարօտով, չքաւորութեան ճնշմամբ, վշտի հարուածով, երջանկութեան պահանջով և անպայման կախման զգացմունքով մարդս կրօնքի առաջնորդվում է: Անշուշտ երկրաւոր բաների անձեռնհասութեան զգացմունքը թեւադրեց այս միխլիթարական խօսքը. «Աստուծոն յայտնիր քո ճանապարհները», «Ձեր բոլոր հոգսերը նորան թողեցէք», «Աչքերս ղէպի լեռները բարձրացուցի. որ անդից ինձ օգնութիւնը պէտք է գայ»:

§ 15. Բայց ի հարկէ եթէ մարդկային թուլութիւնն ու օգնութեան կարօտութիւնը տանում է ղէպի կրօնք, եթէ պարիքը աղօթել է սովորեցնում, եթէ վստահի երկիւղը, թշուառութեան վախը ղէպի Աստուած է առաջնորդում, — այնու

ամենայնիւ նոյն նեղութեան անմիջական զգացումն դեռ ևս կրօնք չպէտք է համարուի. այս զգացումներն ընդհակառակ միայն նորա շարժառիթներն են: Խոյ ինքը կրօնքը սրտի յամբարձումն է վեր քան մարդկային տառապանքները: Նա այն ժամանակ միայն կայ, երբ որ մարդս իւր պղտոր սրամադրութիւններն վրայ քաջութեամբ իշխում է, չի ճնշվում նոցա տակ, իր վշտին յաղթում է. նիւթական աշխարհին անձնատուր չի լինում: Սիրտը սղմած և տրտնջող անձնաւորութիւնը, հոգեկան ցնցողութիւնն ու անհաստատութիւնը, հալումաչ լինելն ու ինքնատանջութիւնը, մեղքի մէջ թաթախուած աշխարհի մասին լացը և մարդկային կորստեան մասին հառաչանքն ու վայնասունը. անյաջող բախտից կամ Աստուծոյ սարսափելի բարկութիւնից դողալն,— սոքա կրօնքի նշաններ չեն, այլ մարդու տկարութեան նշաններ, որ դժուարացնում են ճշմարիտ կրօնքի լոյսը տեսնելու. ուր վիշտը մարդու վրայ տիրում, իշխում է և բոլորովին վայր է տապալում նորան, այն տեղ ճշմարիտ կրօնք չկայ: Կրօնքը տալիս է խաղաղութիւն, վստահութիւն, զօրութիւն, խնդութիւն, ազատութիւն, համբերութիւն և ապաւէնք: Ինչ որ մարդու ոյժը, բանականութիւնը և գործունէութիւնը չի կարող կատարել ճշմարիտ կրօնասէրը նախախնամութեան է յանձնում վստահութեամբ և առանց տրտնջի: Հաւատը «յաղթութիւն» է աշխարհքի թշուառութեան վրայ: Ճշմարիտ կրօնքը միշտ այսպէս կազդուրող է եղել, ինչպէս որ այն մարդոց պատմութիւնը մեզ ուսուցանում է, որոնք ամենայն մաքրութեամբ և լիակատար կերպով զարգացել են կրօնքով: Յիշենք օրինակի համար Աբրահամին, մի քանի սաղմոս երգողներին. յիշենք Յիսուսի հալածեալ անաքեադներն և քրիստոսն էփական հաւատոյ մարտիրոսների ուրախութիւնը: Եւ զօրութիւն ներշնչող եկեղեցական երգերն ու շարականները այն մարդկերանց արդիւնքն են, որոնք կրօնքի զօրութեամբ ամենանյաջող հանգամանքներում անգամ չեն տկարացել: Եղիշէի պատմութիւնը կրօնքի յաղթանակի փառաւոր նկարագիրն է: Ուրեմն կեանքի փոփոխութիւններից բարձր և անմասն մնալ, հարուածներից չվհատել, մխիթարուիլ երկնքով, ուր որ երկրի թշուա-

ռութիւնը չի հասնում. վերանալ դէպի աստուածութիւնը, որ աշխարհքի բոլոր ունայնութիւններից բարձր է և ամենակարող է, այս յամբարձումն է կրօնքի բուն նշանակը, որ գործնական արմատներից է զարգանում: Ով որ այդ աստիճանին հասել է, նա իր բոլոր մաքերը, ցանկութիւնները, յոյսերը և ձգտողութիւնները այլ ևս կոյր վստահութեամբ ստակ երկրաւոր բաների հետ չի կապի. բայց և իր երկրաւոր պարտականութիւնները ամենայն ճշմարտութեամբ կը հսկէ՝ վերին օգնութեան վրայ վստահանալով: Ճշմարիտ կրօնասէրը ինչպէս յաջողութիւնը նոյնպէս և անյաջողութիւնը անվրդով հանգստութեամբ է ընդունում, որովհետև յոյսը նորան չի վհատեցնում: Խոյ բախտի փոփոխութեան հաւաստիքն ևս ունենալով, նա պաշտպանուած է, որ անխոճեմութեամբ անհոգ չը մնայ. այլ միշտ աշխատէ և իւր ոյժերի վստահութիւնն ունենայ:

§ 16. Որովհետև կրօնքի վերոյիշեալ գործնական շարժառիթները զանազան ծագում և զօրութիւն ունին, ապա ուրեմն նոցանից ևս կրօնքը զանազան կերպ և տարրեր աստիճանով կը զարգանայ: Ով որ սոսկ բազատաօրութիւն է զգում, ով որ գրէթէ կարօտութիւն չէ ունեցել, որի ձեռնարկութիւնները համարեա միշտ յաջողուել են, ում որ առ հասարակ տեսանելի աշխարհքը բաւականութիւն է տալիս,— նա գործնական շարժառիթով հաղիւ թէ կարողանայ աներևոյթ աշխարհքի գոյութիւնը ըմբռնել: Բայց այս գաղափարից բոլորովին դուրկ ոչ մէկ մարդ չի մնայ, և ով որ իր ներքին ձայնին ականջ է դնում, հէնց ամենուրախ օրերին մտերիմ շնորհակալութեամբ կը նայէ երկնային Հօրը, որ մարդուն անհաստատ աշխարհքի մէջ օրհնութիւն և լիութիւն է տալիս: Շատ անգամ այն մարդիկ, որոնք գործնական զրդիչներով չեն հասնում միւսչի կրօնքը, աւելի զօրեղ կերպով բռնվում են վերև նկարագրած էսթէտիքական հարաբերութիւններով ինչպէս այս տեսանք արևելեան ազգերի զարգացման մէջ: Երբ որ դեռ մարդու պէտքերը շատ չէին, իսկ սակաւապետութիւնն էլ պտղաբեր և նուազաբնակ աշխարհքներում հեշտութեամբ լրութիւն էր ստանում.— այն ժամանակ ոչ թէ կարօտութեան զգացմունքը, այլ էսթէտիքական

բիւր: Այս նկարագրած կրօնքը երբեմն մեծ եռանդով է երեւում և շատ անգամ ունայնապաշտութիւն է դառնում այն մարդկանց մէջ, որոնք գրէթէ միայն նիւթական իրերի համար շունչ ունին, նոցա ետեւից ջերմեռանդով ընկնում են, իսկ աւելի հաստատ վտարութեան համար Աստուծոյ օգնութեան տակ են պատսպարվում: Ուստի և շատ անգամ ամենակեղտոտ ժլատները, որոնց սիրտը բնաւ ազնիւ զգացմունք չէ զգացել, ամենաշերտ աղօթող ու ժամատեղներ են:

Համառօտութեամբ միայն յիշում ենք, թէ աւելի վատ կերպով ապականվում է կրօնական զգացմունքը, եթէ նորա մէջ մարմնական գրգռւն է դեր խաղում: Ընթացմամբ ենք անցկենում ոչ միայն անսանձ ցանկական անբարոյականութիւնները, որ մի քանի ազանդներում այդ ժամանակ կատարվում են, այլ և Աստուծոյ փառքի համար մարմնի սպանութիւնը», որ նոյնպէս մի ուրիշ ծայրահեղութիւն է, ջղուկով յիշում ենք նա և մեր ժամանակուայ մարդու ապականութիւնը, որ այնքան յանդգնութիւն ունի ամենամաքուր, ամենափեմ, ամենապատկառելի բանը փոշու մէջ ձգել կամ նաև աստուածային քրիստոնէութիւնը չարութեամբ որպէս քող գործածել զանձ վաստակելու և վայրենի մարմնական հաճոյքները լցուցանելու համար:

§ 18. Բայց դառնանք կրօնքի աւելի մաքուր գործնական շարժառիթներին և արմատներին:— Ըոյս է ուզում մարդկային ազնիւ հանճարը: Սակայն շուտով տեսնում և զգում է իր գիտութեան նեղ սահմանները: Ուր որ դարձնէ իր աչքը, ամենայն տեղ դադարէք և խորհուրդ է դառնում, որ միայն մի Աստուծոյ հաւատով է լուծվում: Մարդկային կեանքի դիտողութիւնը շատ անգամ ցոյց է տալիս մի լաբիրինթոսի անմատչելի նախադուռ: որ տեղից միայն վերին էակի զգացմունքն է մեզ ճանապարհ ցոյց տալիս, մի էակի, որ ըստ երևութի ամենախճճուած եղելութիւնները իմաստութեամբ ձևացնում և կարգաւորում է, բայց անշուշտ հայրական սիրով, թէ և շատ անգամ անքննելի կերպով մարդկութեան վրայ խլիւում է, և մի օր որպէս արդար ու ամենագէտ դատուր ամենայն բան կը

լուսաւորէ և կը հատուցանէ, ինչ որ այժմ մութ և անառդար է երևում: Այսպէս միաստուածութեան հաւատը մթութեան և աններդաշնակութեան փոխարէն, որ մեր սիրտը ճնշում ու յուսահատեցնում է, լոյս և ներդաշնակութիւն է զնում, որ մեզ բաւականութիւն և ուրախութիւն է պատճառում:

Կրօնական զարգացման ամենազնիւ գործնական շարժառիթներն են բարոյական շարժառիթները: Եւ քանի որ մէկը շատ է աշխատել մարդկային բարձր շահերի համար, այնքան աւելի մաքուր կը լինին մտքերը, զգացմունքները և ցանկութիւնները, որ նորան Աստուծոյ հետ են կապում: Ով որ բարոյական ազատութեան վտեմութիւնը զթութեան, արդարութեան և հատուցման բարբի գեղեցկութիւնը խոր զգում է, նա ձրգտում է ամենայն զօրութեամբ մարդկութեան այս ազնուագոյն բարիքը ձեռք բերել: Բայց և ամենազնիւ մարդը մոլորուել և սկարանալ կարող է իր թուլութիւնն ու ամենայն տեսակ դառն փորձերը շատ անգամ վհատեցնում են և արգելում են նորան, որ նպատակին հասնէ: Ամենամաքուր առաքինութիւնը հարտաա չէ աշխարհքիս մէջ, ամենազնիւ կամքը վտանգի մէջ է, յոգնութիւն, սառչութիւն, դառնութիւն կարող է նորա տեղը բռնել: Մարդս կարօտ է մի նաւահանգստի, պաշտպանութեան, ապահովութեան, որ չթուլանայ: Ահա տեսանելի աշխարհքից դուրս է գնում Աստուծոյ հաւատով, որ որպէս աղբիւր բարոյական դազափարջների, բարձրագոյն սրբութեան, սիրոյ և արդարութեան՝ նախամեծար օրինակ է մարդու կամեցողութեան և գործողութեան համար: Եւ քանի որ բարեպաշտը Աստուծոյ դազափարով լցվում է, այնքան զգում է առաքինութեան մեծութիւնը, բորբոքվում է ամենայն ազնիւ գործի համար, զօրանում է համբերութեամբ և տոկոսնութեամբ պատերազմելու ներքին և արտաքին փորձութեանց՝ հետ խոնարհութեամբ ճանաչում է իր սխալները: Ամենասուրբի առաջ բայց և խաղաղութիւն ու միխիթարութիւն է զանում Աստուծոյ ողորմածութեան հաւատով: Եթէ բոլոր աշխարհքը նորան չէ ուզում ճանաչել, նա ուրախութեամբ դառնում է Ամենատեսախն և Ամենագէտին, որ ամենաարարքը տեսնում է, թէ մի

ինքը անաեսանելի է, անվրդով խաղաղութեամբ տանում է անդիմադրելի հարուածները:

Այլ և աւելի զօրեղ կերպով մարդը դէպի Աստուած է առաջնորդվում, երբ որ նորա բարոյական զգայմունքներն ու ձգտողութիւնները իր ընկերների վրայ էլ տարածում է: Ամենազթասելի մարդը այնքան հանճար և զօրութիւն չունի, որ բոլորի թշուառութիւնն ու բարոյական անկումը փարատէ կամ պակասեցնէ: Մենք գարշում ենք, երբ տեսնում ենք թէ անմեղութիւնը մի զօրեղ բաղկով բռնաբարվում է, բայց օգնել չենք կարող և պէտք է հանդատանանք հաւատով, թէ մի օր արդար հատուցում կը լինի: Մենք ցաւում ենք, որ կուրու-թիւնն ու ապականութիւնը, նեղութիւնն ու թշուառութիւնը ամենայն տեղ տարածուած է, և թէ մարդուս խելքն ու իշխա-նութիւնը բաւական չեն այս չարիքի դէմ առնելու. մեր մխի-թարութիւնը միայն այն հաւատն է, թէ անօտհոման իմաստու-թիւնն ու բարութիւնը այս բոլորին անշուշտ բարի վախճան կու տայ, ուր մենք անձեռնհաս ենք և ոչինչ խորհուրդ չենք գտնում: Արեւմտեան ամենազնիւ և ամենընտիր մարդն անգամ ազատ չէ վշտերից, և նա աւելի այնպիսի ցաւ է զգում, որ նիւթական մարդը բնաւ չէ ճանաչում, և այդ ցաւի դէմ այս աշխարհքը զեղ ու դարման չունի: Եւ դարձեալ միայն հաւա-տով այս ամենայն հանդամանքներում հանդատութիւն կը զբա-նենք: Աւստի կրօնքը մի աւետարան է խաղաղութեան, յուսոյ և զօրութեան. նա մեզ երկիւղից դէպի բերկրութիւն է տանում:

Այս տեղ մանաւանդ պարզ է մեզ համար, թէ այն Աս-տուածը, որին գործնական շարժառիթներով ճանաչեցինք, մի իսկական և անձնական էակ է, կատարեալ կամեցողութիւն-ների տէր էակ է, որի ներքին էութիւնը թէպէտ և չենք բմբունում, բայց նորա հետ ներքին կապով միանալ կարող ենք: Բայց այս միտքը միայն այն ժամանակ կարող է մեզ ճշմարիտ զգաստութիւն և երանութիւն տալ, երբ որ նախ մենք ինքնե-րբ Աստուծոյ ողորմածութեան արժանի ենք հանդիսանում, ինչպէս այս սիրուն և ազդու կերպով ասում է Ս. Գիրքը

(1. Յով. գ. 21). «Սիրելիք, եթէ մեր սիրտը մեղ չի դատա-պարտում, համարձակութիւն ունինք Աստուծոյ առաջ: Այս համարձակութիւնը Աստուծոյ առաջ արտայայտվում է մանա-ւանդ ազօթքի: մէջ երբ մենք մեզանից կախուածը արդէն կա-տարել ենք, իսկ մնացածը Նորա իմաստութիւնից ենք ակն-կալում: Արդէն էսթէտիքական շարժառիթներով ինչպէս մենք փոքր ինչ վերս համոզուեցանք գոյանում է աստուածապաշտու-թիւնը. իսկ դիմել Նորան կարօտութեան ժամանակ, մաղթել և ազօթել — այս ձգտողութիւնը ծագում է նախ և առաջ գործնական շարժառիթից Մարդս Աստուծոց խնդրում է ամե-նայն բան. ինչ որ իրան թանկ է, և որ միայն վերից կարող է ստանալ. այսպէս է սքանչելի օտերուհական ազօթքը: Աս-կան ազնիւ սիրտը ոչ միայն խնդրում է, այլ և գոհանում և շնորհակալութիւն է յայտնում: Եւ հազարաւոր առիթներ ու-նինք երկնային Հօրը շնորհապարս լինելու, որ ամենայն թշուա-ռութիւններից և շարժութիւններից փրկում է մեզ: Այսպէս կրօնասէրը Աստուծոյ հետ անդադար հաղորդակցում է: Եւ այսպէս Անդրի հետ կապուելով մեր կեանքն ու աշխարհը մեր առաջ այլ կերպարանք և նշանակութիւն են ստանում: Ամենաչնչին բանը էլ չնչին չէ, եթէ դէպի Աստուած է առաջ-նորդում. իսկ ամենամեծ բանը՝ ոչինչ է եթէ անցողական էլոյսը խաւարի թշնամի է, ուրախութիւնը մեղմացնում է ցաւ, յոյսը չի խայտառակում. իսկ ազօթքը այս բաներ է մեղ ազդում: Այս միտքը նշանաւոր մասն է ամենայն կրօնքի: Ներկայի ճշո-ղութեան տակ մարդս դարձնում է իր աչքը ապագային: Արդէն այս այսպէս է, եթէ միայն ներկայ նիւթական աշխարհքը աչքի առաջ ունինք. ամենայն մարդ երջանիկ օրերին է սպասում. հին ուխտի մարգարէները իրանց ազնիւ ցանկութիւնները ամ-բողջ ազգի մէջ տարածում էին և խաղաղութեան ու փառա-ւորութեան արքայութեան յոյսը միշտ վառ էր նոցա մտքի մէջ. — իսկ երբ որ մեր աչքը այս աշխարհից դուրս ենք դարձ-նում, այն ժամանակ մեր յոյսը — յաւիտենական կեանքն է:

§ 19. Արդէն մինչև այստեղ մեր խօսքերից պէտք է երեւար, թէ կրօնական զարգացման գործնական շարժառիթ-

ները, որովհետև մի արդար Հատուցանողի հաւատք են ազդում, նաև մի յաւիտեանական կեանք են խոստանում: Ամենայն բարոյապէս զարգացած մարդու մէջ անմիջապէս յարգանք է ծնանում հատուցման գաղափարի համար: Բարոյական զգացմունքը պահանջում է, որ չարագործը զղջայ և առաքլինին ճանաչուի ու ասպարեզ ստանայ գործելու համար: Սակայն ներկայ կեանքը հազարաւոր անարդարութիւնների հանդէս է, ուստի և մեր սիրտը ապագային է դիմում: Սորանով է բացատրվում, որ ամենահին ժամանակներից մարդիկ հաւատում էին գերեզմաններից դուրս հատուցանող Նեմեղդահին: Եւ արդարև արդէն այն սրտածմլիկ զգացմունքները, որ այս ճշմարտութիւնից դոյանում են. թէ ամենք այս տեղ չունինք հաստատուն բնակարան» ուսուցանումն մեզ մի ապագայ փնտռել: Թէ ինչ զգացմունքներ են նորա, այս լուսարանելու համար մի օրինակ բաւական լինի:— Անակնկալ կերպով երկու աչքեր փակվում են, որ մեզ թանկ էին: Յանկարծակի մի վարագուրի ետև անյայտանում է մեր սիրեցեալ անձը. որ մի րոպէ առաջ այնպէս ուրախ այնպէս գողարիկ, այնպէս չքնաղ ապրում էր մեր առաջ: Մեր կեանքի բախտն այն սէրն ու գուլթն էր, որ այժմ կտրուել է. մեր ամենաջերմ յարգանքի և պաշտութեան առարկան հեռացրած է մեզանից անդարձ. մի կեանք. որի հետ ամենափառաւոր յոյսեր էին կապուած, անյոյս թառամեցաւ: Այսպէս է և մեր ամենուս վիճակը: Ի՞նչ օգուտ, և թէ մենք ոչինչ ջանք չինայելով՝ մի որ և է բարձր նպատակին ծառայեցինք, և ոչինչ դո՞ չինայեցինք այն նպատակին հասնելու համար:— Մահը մեզ փախցնում է դեռ մեր աշխատանքը չլրացած. մեր կանգնած շինութիւնը դարձեալ կործանվում է Եւ եթէ այսպէս յուսահատածը ապագային չբառնայ, պէտք է աւելացնէր, «ափսոս դուր աշխատանք», և կանգնեցնէր իր բարի ձգտողութիւնները, որով միայն յառաջադիմութիւններ է անում մարդկութիւնը քաղաքակրթութեան մէջ: Մարդկութիւնը չը պէտք է յառաջանար առանց կրօնական յուսոյ:

§ 20. Ամենայն տեսակ ցանկութիւններն ու կարօտու-

թիւնները հարկաւ գոյացնում են հաւատք, թէ հոգին մահից յետոյ տեղութիւն ունի:— Մարդս ցանկանում է ապրել: Սարսափելի է մտածել այն րոպէի մասին, երբ մեր գիտակցութեան բոլոր զգացմունքները, ցանկութիւնները, մտքերը յաւիտեանս պէտք է ոչնչանան, և որից յետոյ էլ երբէք կենդանեաց մէջ չպէտք է գտնուինք մենք: Նա և այն մարդը, որ շատ չարչարանքներից տանջուած՝ մահ է ցանկանում, նա էլ անդարձ չի հրաժարվում կեանքի քաղցրութիւնից, նորա մէջ դէռ էլի յոյսը վառուած է, թէ դուցէ մի աւելի լաւ կեանք կը տեսնէ: Թէ ինչ է ակնկալում նա այն տեղից, ի հարկէ կախուած է նորա կրթութեան աստիճանից: Մարմնասէր մարդիկն ու ազգերը նմանապէս մի մարմնական երկինք ունին: Ինչ որ նորա սիրում և ցանկանում են՝ հանգստութիւն, յարմարութիւն, ախորժութիւն այն ևս յորս ունին այնտեղ գտնել. այսպէս են ամբողջ ազգեր անցեալ և ներկայ ժամանակի, այսպէս և այժմ՝ բազմաթիւ անհատներ ստոր զարգացման աստիճանին: Աւելի բարձր զարգացածը ցանկանում է պահպանել այն, ինչ որ շատ տարիների միջոցով, գուցէ և շատ չարչարանքով, իր հոգեկան գործունէութեամբ վաստակել է. նա ցանկանում է, որ իր գաղափարները ընդարձակուին և ճշտուին, այս կամ այն խորհուրդները լուծուին, մարդու գիտութեան փոքրիշատութիւնը (1. կոր. ժգ. 12.) լլանայ: Բայց հարկաւոր չէ բոլոր այս աստիճանաւորութիւնները մի առ մի հաշուել:

Բաւական է այսքան իմանալ թէ զօրաւոր գործնական շարժաւիթներով մարդս ցանկանում և հաւատում է հոգւոյ շարունակութիւն մահից յետոյ, հանդերձեալ կեանք: Այս հաւատքը հանդամանքներին նայելով՝ զանազան կերպ է ազդում մարդկանց վրայ: Հանդերձեալ կեանքը զգուշացնում է մարդուն հոգեկան և բարոյական ծուլութիւնից, կանգնեցնում է նենգաւորին, երկիւղ է ազդում մեռանող չարագործի վրայ, մխիթարում է վշտացեալին, լուսաւորում է կեանքի մութ լարիւրին թոսը, ուրախութիւն և յօժարութիւն է տալիս աղնիւ գործեր գործելու համար, ոյժ է տալիս որ չդողանք մահուան օրհասին հանդիպելու ժամանակ:

III

ԿՐԾՆԻՔԻ ՏԵՍԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

§ 21. Էսթէտիքական և գործնական շարժառիթները մարդուն հանում են երեկի աշխարհից՝ և սանում են աներևոյթ աշխարհը. նոյնն անում են և տեսակաւ պատճառները: Եթէ մինչև հիմա մարդու կրօնական զարգացումը ճանաչեցինք նորա զգացմունքներով, տրամադրութիւններով ու սպաւորութիւններով, կարօտութիւններով, ցանկալիւններով և ձգտողութիւններով, -- այժմ պէտք է ապացուցանենք, թէ մեր գիտակցութեան մէջ կազմուած ծանօթութիւնները, մտքերը, գաղափարները նոյնպէս ծնանում են հաւատ առ Աստուած և առ անմահութիւն: Անք խօսում ենք այժմ կրօնքի այն պատճառների մասին, որ մեր հոգեւոյ սոսկ պատկերացումն երկրից են յառաջանում և որ մի և նոյն ժամանակ մեր հոգին իսկապէս ազատ է որ և է զգացումի կամ բաղձանքի ազդեցութիւններից: Այսպիսի մտաւոր պատկերացումների գումարը կազմում են մեր վերը յիշած տեսական մասը: Տեսական մասն է այն, ինչ որ ընդարձակ մտքով գիտութիւն է կոչւում, մեր ամբողջ մտաւոր շրջանը որ ծագում է մեր ներքին և արտաքին զննութիւններից և բաղկացած է հազար ու մէկ պատկերացումներից իրերի գոյութեան, էութեան, յատկութեանց, ձևերի, մասերի, տարածական, ժամանակական և պատճառական հանգամանքների մասին: Հոգեւոյ տեսական գործողութեան նպատակն այն է, որ մեր մտաւոր շրջանին կատարելութեան զրոյժ տայ, այսինքն մեր դատողութիւնների և գաղափարների պակասորդը, թերութիւնը, միտութիւնը և հակասութիւնը փարատէ և նոցանից մի ներդաշնակ ամբողջութիւն ձևացնէ:

Բայց որ չափով և որ պայմաններով այս հնարաւոր է: Մարդկանց մեծ բազմութիւնը շտապով և շուտով կազմում է

իր մտքերը: Հասարակ մարդը աշխարհքի հանգամանքներով միայն այնքան է զբաղուած, որքան նա նորա շահերին է զիպչում: Ինչ որ իր պարագմունքի և կեանքի հետ մերձաւոր կապակցութիւն չունի, նորան նա չի շօշափում: Ոչ ժամանակ ոչ ներքին տրամադրութիւն չունի, որ իր հայեացքը աւելի հեռու անցեալի և ապագայի կամ աւելի հեռաւոր տարածութիւնների մէջ դարձնէ, քան իր գործնական կեանքն այդ պահանջում է: պատճառների և ներգործութիւնների, հիմքերի և հետեանքների, նպատակների և միջոցների խնդիրները նորա ուղեղը զբաղեցնում են միայն այն նեղ սահմաններով, ինչքան սահմանում որ նա գործում, աշխատում, վատտակում է, իսկ այն մեծ տիեզերքը, այն ընդարձակ մարդկութիւնը կարծես չկան նորա համար, այդ մասին հոգս չունի: նա հասկանում է, ինչ որ իրողութեամբ է. ամենայն բան է նորա աչքում, որովհետև հետե է. աշխարհքը պտտում է, որովհետև պտտում է: Այս փիլիսոփայութիւնը այնպէս սովորական է նորա համար, որ հասկանելի է թէ ինչու շատ մարդիկ բնաւ տեսական ձգտում չունին, որով կարողանան համարձակ դուրս գալ մօտիկ նիւթական աշխարհից և իրանալ հոգեւոր աշխարհի գոյութիւնը: նոքա կարօտութիւն չունին երեկի աշխարհը աներևոյթով լրացնելու իսկ ցաւն այն է, որ ով որ չէ մտածում, նորա համար շատ անդամ և այն հաւանական է, ինչ որ մտածողի համար անհաւանական է: Բայց միայն մտածողը իր մտաւոր շրջանի ճիշտ քննութեամբ գտնում է, թէ իր աշխարհատեսութիւնը թերի է և այնպիսի լրացման կարօտ է, որ միայն աներևոյթ աշխարհից ստանալ կարող ենք: Պօղոս առաքեալն արդէն ասում է, «Մեր գիտութիւնը փոքր իշատէ է»: Իսկ մեր գիտութեան թերութեան զգացումը մի և նոյն է, թէ մեր հոգին մի քանի այնպիսի խնդիրներ ճանաչեց, որ մենք չենք կարողանում լուծել, մի քանի այնպիսի հարցմունքներ, որոնց պատասխանը չենք կարողանում տալ, մինչև որ մենք ամենայն բան մեր նիւթական աշխարհով բացատրել ենք ուզում: Ահա այսպէս մեր հոգեկան գործողութիւնը տրամաբանական, մտածողական, տեսական է գառնում. ճգնում է որոշ խնդիրներ լուծել, մեր ամբողջ աշ-

խարհահայեցողութիւնը լրացնել, բուսաւորել և հաստատուն կացուցանել: Եւ հոգւոյ այս գործողութեան վերջին արդիւնքը սրտի այն հաւատալիքն է, հաւատոյ այն համոզմունք է, որ մեր գիտութեան փոքր ի շատէն լրացնում է:

§ 22. Մեր մանկութեան օրերից զարգանում է մեր մէջ պատճառականութեան գաղափարը: Բխւրաւոր հանգամանքներում իմանում ենք մենք ներգործութեան և պատճառի, հետևանքի և հիմքի, նպատակի և միջոցի կապը: Ուստի և ամենայն իրողութիւն հարցմունք է առաջացնում թէ ուստի, ինչ պատճառով, ինչից է յառաջացել: Եւ ամենայն տեղ մենք զընունում ենք, որ մեզ ծանօթ բոլոր գոյութիւններն ու իրողութիւնները պայմանաւորած բաներ են, որ պայմանաւորող պատճառ ունին: Այս վերջին մասը գտնելու համար հասարակ մարդը շատ չի ցաւացնում իր զուլսը. առաջին կարծած պատճառը նորան բաւականացնում է. ուստի և նա աշխարհքի վերջին պատճառները չի խուզարկում. նորա մի մասնաւոր մասը ճանաչելուց յետոյ՝ հանգստացնում և խաղաղացնում է իր մտախուզութիւնը:—Այլ է հեռու մտածողը: Նա ոչ միայն պատճառեալի պատճառ է խնդրում. այլ և պատճառի պատճառը և պատճառի սկզբնապատճառը, և այլն: Իսկ այս դէպքում ինչպէս որ չսկսենք մեր մտածողութիւնը՝ մեր աշխարհքի հանգամանքների սկզբնապատճառը գտնելու համար, մեր մտքը պէտք է անդադար մոլորուած մէկ պատճառից միւսին դառնայ: Մեր կարծած իւրաքանչիւր վերջին պատճառը դարձեալ հետախուզելի նոր խնդիր է դառնում: Բնութեան և մարդկային բոլոր աշխարհքը անդադար փոփոխութիւն է ցոյց տալիս մեզ. անցեալը ներկային տեղ տուեց, ներկայն ապագային տեղ բաց կանէ. մէկը գոյանում է միւսից: Որքան էլ որ անցեալները թափանցենք և տիեզերքը հետախուզենք, այս մեր աշխարհքում մի սկզբնապատճառ, անպայման գոյացութիւն չենք գտնում: Մէկ մէկուց բոլոր պատճառների երկարօղակցութիւն առանց սկզբի—այս է մեր գտած արդիւնքը:

Բայց միթէ առանց պատճառի մի պատճառեալ կարող է լինել. անշուշտ այս մի հակասութիւն կը լինէր, որովհետև

եթէ մի բան կայ՝ նախ նորա պատճառը պէտք է լինի: Այսպէս ուրեմն, երբ որ մենք մեր աշխարհքի պատճառների սահմանին ենք հասնում, մեր մէջ հաւատ է ծնանում, թէ ամենայն գոյութեանց սկզբնապատճառ կայ, ամենայն եղելութեանց Անեղ պատճառ կայ, երևոյթ աշխարհքի աներևոյթ պատճառ կայ, և այդ հաւատով մեր աշխարհահայեցողութիւնը բաւական լրանում է: 1). Գրքի հետեալ խօսքի իմաստն այդ է (Նոր. Գ. 4). «Ամենայն տուն մէկից կազմվում է, իսկ ամենայն բանի արարիչը—Աստուած է»:

Ի հարկէ բացարձակ պէտք է խոստովանենք, թէ վերոյիշեալ մտքի ճիշդ իմաստով մենք դարձեալ չենք կարողանում Աստուծոյ գոյութիւնը հասկանալ: Բայց որովհետև մենք չենք կարողանում աղատուել մեզ յուզող մտքից, թէ ամբողջ երևելի աշխարհքը մի սկիզբ և սկզբնապատճառ է ունեցել, որ մեր Աստուածն է,—հապա մենք պէտք է ընդունենք. թէ առհասարակ մարդու մտածողութեան հանգամանքներով այն ըմբռնել անհնարին է, թէ նոյն մտածողութեան հանգամանքները շատ նեղ են Աներևոյթը իմանալու համար: Աստուածն էր արդէն առաջ քան մարդիկ կային, ուրեմն և առաջ քան մարդու հոգւոյ օրէնքները կամ հոգւոյ տեսական գործողութեան օրէնքները կային: Մտքա էլ կարգուած և հաստատուած են ամենայն արարածների Արարչով: Իսկ այն օրէնքներով մեր մտածողութիւնը այնպէս սահմանափակած է, որ նախաշխարհքի և Գերբնականի գոյութիւնը չենք կարող հասկանալ. թէպէտ և ամենայն ստուգութեամբ հաւատալու տրամադրութիւն ունինք:

§ 23. Մենք պէտք է հաւատանք, թէ կայ մի սկզբնապատճառ ամենայն բանի. այս ոչ ոք չէ ուրանում և առ հասարակ ընդունվում է. բայց այս սկզբնապատճառի դերբնական լինելու մասին ամենու մէջ մի և նոյն համոզմունք չէ կազմուած: Վերև ասածի հակառակ շատ անգամ լսվում է, թէ աշխարհքը ինքն իրմով շատ լաւ կը բացատրուի՝ առանց դերբնականի են թաղրութեան. ուրեմն մարդս հաւատի կարօտութիւն չունի, այլ միայն գիտութիւնը նորան բաւական է: Այսպէս են վար-

դապետում զանազան տեսակ համաստեղածուլթեան (այանթէ-իզմի) փիլիսոփայութեան հետեողները: Ուստի հարկաւոր է աւելի խոր քննել և ապաշուցանել այն սասածը, թէ մեր տեսանելի աշխարհքի մէջ ոչ մի նիւթական և ոչ մի հոգեկան պատճառ չենք գտնում, որով որ կարողանայինք աշխարհքի գոյութիւնը հասկանալ, և ուրեմն նոյն հաւատը դարձեալ պէտք է պահպանենք: Այս նպատակով մենք պէտք է նախ մեր աշխարհքի բուն իրողութիւնը և առանձին յատկութիւնները մօտիկ աչքով քննենք, որպէս զի եթէ այդ հաւատը պէտք է խախտուի, իսկական իրողութեամբ խախտուի:

Եթէ տիեզերքի սահմանն այն տեղ է, ուր որ վերջանում է տարածութիւնը, ապա ուրեմն ճիշդն ասելով նա պէտք է անսահման ծաւալ ունենայ: Որովհետև տարածութիւնը, որպէս ամբողջութիւն առնելով չի կարող ունենալ սահման, վերջ ծայր-տիեզերքի տարածութիւն և վերջին ծայր — սոքա հակասող իմաստներ են: Ամենահամարձակ երեակայութիւնն անգամ չի կարող թափանցել այն տեղ, ուր ոչ մէկ շունչ էլ չէ փչում և արարչութեան սահմանի դադարն է հաստատուած: Արդ ինչ ենք գտնում այս անսահման տիեզերքում: — Արդէն մարդկային առաջին նեղ հայեացքին երևում են անթիւ աստղեր, հազար տեսակ արարածների բլրաւոր խմբեր: Թէպէտ բոլորեքեանք յի ամբողջութիւն են կազմում, բայց մենք տեսնում ենք, որ ամբողջ տիեզերքում բազմաթիւ առանձին աշխարհներ և անհատներ են գտնուում, որոնք միմեանց մասին ոչինչ տեղեկութիւն չունին և մեծաւ մասամբ ոչինչ զգալի յարաբերութիւն չունին: Արդ որն է այն իշխողը, այն սկիզբը այս տիեզերքի մէջ, որից ամենայն ինչ բղխել է, որ ամենայն արարածներին տիրապետում, կառավարում, միաւորում է մի ամբողջութեամբ: Արդեօք մեր մտքին հասանելի աշխարհքի մէջ գտնում ենք մի այնպիսի բան, որ իր բունած տեղից իր զօրութիւնը անսահմանութեան մէջ տարածէ և մի և նոյն ժամանակ այնպիսի բնութիւն ունենայ, որ մենք կարողանայինք ամենայն ինչ նորանից բղխեցնել և բացատրել: Ո՞ր գոյութեանը տանք այս բարձրագոյն վեհութիւնը: Միթէ այն երկիրը, որ մեր ոտքի

տակն է, այն քարի կտորը, որ մենք փշրոտում ենք, մարդու հոգւոյ ստեղծողն է: — Արդեօք ջուրը կրակից, թէ կրակը ջրից ծագեց: Կամ դոքա երկուքը կարող են մի բոյս, մի կենդանի գոյացնել: Արդեօք օդից ծնաւ ժայռը, խաւարից լոյսը, փայլակից սերմնահատը: Արեգակը, թէ մի ուրիշ լուսատուն կարողացաւ տիեզերքը անթիւ արարածներով զարդարել: Մարդը ստեղծե՞ծ արեգակին և Հայկ աստեղատունին: Ո՞վ է ուրեմն մեր ստեղծողը, ստեղծող բոլոր արարչութեան: — Ինչպէս որ այս արարչութիւնը այժմ է, մենք չենք կարող երեակայել ինքքն իրանից գոյացած: Որովհետև ինչպէս էլ մտածենք, էլի պէտք է ուրեմն ամբողջը իր մասից գոյացնել տանք, որ մեր միտքը չէ ըմբռնում: Ուստի և քանի որ հեթանոս ազգերը էսթէտիքական հայեցողութեամբ որ և իցէ բնական իրի մէջ կարծում էին, թէ բարձրագոյն էակի գոյութիւնը գտնուեցաւ, դարձեալ դալիս էր մի այնպիսի ժամանակ, երբ սորա անյարմարութիւնն էլ ամբողջութեան համար պարզ նշմարելի էր լինում. այսպէս անյաջող էին նմանապէս տրամաբանապէս այն փորձերը, որ աշխարհքի մի մասով, զոր օր. ջրով, աշխարհքը բացատրել փորձեցին: Վերջապէս պէտք է այն մտքի դային, թէ աշխարհքի բոլոր այժմեան մասերը գուցէ մի նախնական ամբողջից են գոյացել: Շատերը կարծում են, թէ Աստուած աշխարհք ստեղծեց խաօսից. ոմանք էլ ենթադրում են, թէ ինքը աշխարհքը խաօսից կազմուեցաւ: Արդեօք իրաւ կազմուեցաւ ինքն իրան: — Ուրեմն ի սկզբանէ անտի մի անհանկուտեցան իրանից արեգակ և մոլորակներ, արբանեակներ և անթիւ աստղերի ու գիսաւորների խումբ. հանեց իրանից ամեն մէջ կաթնասուններ, սողուններ, մծկղներ, ճճուններ, հանեց իրանից մարդու հոգին, որից Արիստոտելսի փիլիսոփայութիւնն ու Հոմերոսի բանաստեղծութիւնը բղխեցան: Այս հայեցողութիւնը մեր միտքը չի կարող մարսել: Մի խաօսի ենթացողութեան համար, որ մեր աշխարհքի նախնական նիւթն էր, մեր միտքը կարող է չխրովիլ: Բայց թէ այդ խաօսը, առանց

գիտակցութեան և դիտաւորութեան, ինքնին մեր այժմեան աշխարհը ձևացրեց, այս ոչ միայն չենք հասկանում, այլ հաւատալ ևս չենք կարող: Երկնային մարմինների, ծառի տերևներ, ծաղիկների, բլրերգների կանոնաւոր կազմութիւնը. օրէնք, որ յայտնվում է անձրևի կաթիլի տեղալու և աստղերի ընթացքի ժամանակ. նպատակայարմար հաստատութիւնները բնութեան մէջ, աշնան ժամանակ բոյսերի նիւթի նուազիւր, արեգակի ցածրանալը ձմեռը. անդրդուելի կարգը մոլորակների, ուր ամենայն կտորը կարծես կշեռքով քաշած, իւրաքանչիւրի զիրքը կանգունով չափած ու որոշած է, ամենայն տունկի և կենդանու կազմութեան հրաշալի արուեստը, աչքի ականջի սրբտի, ձայնական գործիքի ճարտար շէնքը, տեսակ տեսակ ունակութիւնները կենդանիների, մարդկային հոգւոյ անիմանալի կազմութիւնը, ամենայն ամբողջի մէջ մասերի յարմարութիւնը, աշխարհքի ներդաշնակութիւնը,—այս ամենը միայն կոյր զիպուածքի, սոսկ պատահարքի ներգործութիւն է:—Ասում են, թէ խօսքը իսկզբանէ զօրութիւններ ունէր, բնութեան օրէնքները նոյնպէս մշտնջենական ժամանակից են ծագում և աշխարհքի այժմեան կարգը իսկզբան անձև նիւթի և նորա մէջ օրինապատշաճ կերպով գործող զօրութիւնների արդիւնքն է: Բերնին այս տեղ էլ դարձեալ ընդունվում է այն ամենայն բանի մշտնջենականութիւնը (իսկ նոցա տեսակետից նայելով այս արդէն անբնական բան է): Բայց այս դեռ բաւական չէ, այլ անշուշտ հարկաւոր էր որ զանազան տեսակ նիւթերը կարգով բաղադրուէին և ոչ թէ անկարգ. ընդդիմագործող զօրութիւնները տնտեսութեամբ կառավարուէին, բնական օրէնքները իրանց գործողութեանց համար որոշ հանգամանքների և յարակցութիւնների մէջ դրուէին, որպէս զի վերջապէս անձուռնի խօսքից մի կարգաւորած, հազար տեսակ մասնաւորութիւններից ներդաշնակ ամբողջութիւն կազմուէր: Ապա թէ ոչ միթէ խօսքից միայն զիպուածով ձևացաւ մեր այս աշխարհքը, ուր այնպիսի իմաստութիւն է յայտնվում, որ մեզ անասելի կերպով զարմացնում է. ինքը խօսքը անթիւ հնարաւորութիւն ունէր այսպէս կամ այլպէս կազմուելու,

ինչո՞ւ անպատճառ ալսպէս գեղեցիկ կազմուեցաւ. միթէ միայն զիպուածով: Եւ ինչպէս պէտք է կարողանար նիւթը, այսինքն խօսքը, առանց գիտակցութեան և դիտաւորութեան, զոյացնել մարդկային հոգի: — Այ, մեզ ուրիշ ոչինչ չէ մնում, մենք պէտք է հաւատանք մի էակ, որ գերբնական և բարձր է մեր աշխարհքից և կամաւ ու իմաստութեամբ բոլոր յարմարութիւնները հաստեց, աշխարհքի եղելութիւնը անիմանալի հանճարով և զօրութեամբ կառավարեց: Այն ևս միայն մէկ Աստուած, միայն մէկը պէտք է լինի ստեղծող. երաշխաւոր այս բանին է արաչութեան կազմութեան միութիւնն ու ներդաշնակութիւնը: Որչափ էլ որ մարդս կարողանայ բաներ բացատրել նիւթերից, զօրութիւններից և օրէնքներից, աշխարհքի գոյութիւնը հասկանալի է դառնում միայն մի աստուածութեան հաւատով, որին որ ամենայն ջերմեռանդութեամբ պաշտել են հենց նոքա, որոնք բնագիտական ճշմարտութիւնները խոր կերպով հետախուզել և ըմբռնել են.

§ 24. Ինչպէս բնութեան ամենայն իրողութիւն, մարդու կամքն ևս որոշ օրէնքներին է ենթարկուած: Սորա մշտնջենական կառավարիչը—բարոյական բարիքն է: Զարմանալի է, որ մենք ամենքս հետեւալ պատուերների վսեմութիւնը ճանաչում ենք—մեր համոզմունքի համեմատ որոշել մեր կամքն ու գործը, ճշմարտութեան հաւատարիմ լինել, մեր ընկերների լաւութիւնը ցանկալ և հնարաւոր կացուցանել, իւրաքանչիւրին թողուլ ինչ որ իրանն է և տալ ինչին որ արժանի է, Թէպէտ և բարոյական գաղափարը՝ որպէս մի պատրաստի միտք՝ մարդու մէջ բնածին չէ, բայց նորա ընդհանուր կարողութիւնները և զարգացման հանգամանքները այն տեսակ են, որ հարկաւ նա հետզհետէ բարոյական սկզբունքներ է կազմում և յարգութեան արժանի է ճանաչում: Ով որ այս աստիճանին չի հասնում, նա կամ ի բնէ թերի է և մարդկային կարողութիւններից զուրկ է ծնուած, կամ ճշմարիտ մարդկային զարգացում չէ ստացել: Թէպէտ շատ անգամ բարոյական սկզբունքները ոտնակոխ են լինում, բայց այդ ապացոյց է, թէ մարդուս գործքերը հակառակ շարժառիթներով ևս յառաջ են գալիս, և

ոչ թէ բարոյականը անբարոյականից պակաս յարգ ունի: Ապա թէ ոչ ուստի է մեղապարտի խղճահարութիւնը: Չարագործն անգամարտի խորքերի մէջ բարոյական սկզբունքներին տաճար է կանգնեցնում և դատապարտում է անարդարութիւնն ու ոճրագործութիւնը: Ճշմարիտ չարութեան նուազ բացառութիւնները, ուր խղճատանքը իսպառ մեռած է, պէտք է համարուին անբնական՝ այն է բնութեան օրէնքին հակառակ դէպքեր: Ինչպէս առանձին մարդկանց մէջ, այնպէս էլ ամբողջ հասարակութեանց մէջ բարոյական կարգերը իշխում են, և այն ևս այնքան աւելի, որքան հասարակութիւնը բարձր զարգացում ունի: Թէ և մի քանի ընդդիմագործ տարերք բարոյական զաղափարների իրագործութեան արգելք են լինում, սակայն նոցա յարզը գոնէ միշտ ճանաչվում է: Եւ այսպէս մեզ յայտնի է դառնում աշխարհքի բարոյական նպատակակէտը, որին յաջողութեամբ հասնել կարող է թէ անհատը և թէ ընկերութիւնը: Արդ ուստի է այս հիանալի վսեմ և դօրեղ ընդհանուր մարդկային բարոյական օրէնքը: Այս էլ խաօսից պէտք է գոյանար:—

Այս տեղ էլ երևում է մեզ Աստուծոյ մատը: Նա է որ կամաւ և անձամբ բարոյական կարգը հաստատեց: Իսկ եթէ բարոյական աշխարհքը նորանից է ծագում, ապա ուրեմն Նա ինքը վերին աստիճան բարոյական էակ պէտք է լինի: Այս գաղափարով մենք ճանաչում ենք աստուածային ամենասրբութիւնը, որ միայն բարութիւն է սիրում, չարութիւնից զարչում է և անդադար մարդուն առաջնորդում է դէպի սրբութիւն. ճանաչում ենք աստուածային արդարութիւնը, որ իւրաքանչիւրին ըստ արժանւոյն կը վարձատրէ. ճանաչում ենք աստուածային ամենաճշմարտութիւնը, որի աւետուսներն ու սպառնալիքը կը կատարուին. ճանաչում ենք աստուածային ամենաբարութիւնը (սէրը, ողորմութիւնը, զթութիւնը, համբերութիւնը, երկայնամտութիւնը) որ ամենայն զգացող արարածի բարին է կամենում և տալիս է:

Այսպէս բաւական համոզուեցանք, թէ տեսական շարժառիթներն էլ վճռողապէս մարդուն առաջնորդում են, որ Աստուծոյ գոյութիւնը հաւատայ: Ուր մեր գիտութիւնը վերջանում է,

սկսվում է մեր հաւատքը: «Աստուծոյ հաւատը, ասում է մի փիլիսոփայ, անհրաժեշտ է մեր գիտութեան կատարելութեան համար: Ոչ թէ տգիտութիւնն ու նախապաշարմունքը սասնում են մեզ դէպի աստուածութիւն, այլ ընդհակառակ մեր ամբողջ մտաւոր շրջանի անկանխակալ հետադատութիւնը և այն ամենայն բանի խոր քննութիւնը. ինչ որ մենք գիտենալ կարող ենք: Սուտ է, թէ առանց Աստուծոյ կարող ենք հասկանալ աշխարհքի գոյութիւնը, թէ մեզ բաւական է միայն գիտութիւնը: Խոհեմ մարդը պէտք է խոստովանէ, թէ հենց ամենամեծ հանդամանքների մասին ոչինչ չգիտէ, և թէ միայն Աստուծոյ դաղափարով ամենազօրուար խորհուրդները լուծել կարող է:

§ 25. Իսկ ինչ հիմամբ մեր հաւատը անմահութիւն է դաւանում.— Ինչպէս գիտենք՝ հոգւոյ կսթէտիքական գործողութիւնը, որ ամբողջ աշխարհը շնչաւորեցնում է, երեսկայութեամբ ստեղծում է մի կեանք գերեզմանից էլ յետոյ. մեր ամբողջ կենցաղական գործնական վիճակը նոյնպէս այդ կողմն է դարձնում մեր միտքը: Արդ ինչ է ասում մեր դատողութիւնը այդ մասին: Կարող ենք արդեօք հոգւոյ տեսական գործողութեամբ տեսնել մի բան այն վարագուրից դուրս, որ այս աշխարհքը հանդերձեալ կեանքից բաժանում է:

Կան հաւատացողներ և չհաւատացողներ. թէ մարդու հոգին մահից յետոյ շարունակ կեանք ունի (էլ չենք ասում, թէ նոյն ինքն հոգւոյ գոյութեան մասին ևս ուրացողներ կան, որոյ մասին յետոյ): Եթէ մարդկային հոգւոյ համար երբ և իցէ վախճան պէտք է լինի, ապա ուրեմն պէտք է ընդունենք, թէ գոյութիւնից առ ի չգոյութիւն մի անցողութիւն կայ: Բայց մենք չենք կարողանում մի բանի լիակատար ջնջուիլը մտածել. գոյութեան և չգոյութեան, մի ինչի և մի ոչինչի մէջ անանց անդունդ կայ: Ոչ մէկ տեղ լիակատար ոչնչանալու օրինակ չենք տեսնում. միայն այլակերպութիւն ենք նշմարում: Ինչ որ մէկ անգամ կայ, նա մնում է. նա կարող է փոխուել, բայց ոչ անյայտանալ. գոյութեան ձևը կարող է խախտուել, բայց ոչ գոյութիւնն ինքը: Եւ այսպէս մեզ անհասկանալի է, թէ ինչ

պէս մեր հոգին մի օր ոչինչ կարող է դառնալ: Մենք խօսում ենք միայն մեր մտածողութեան մասին, որ նա այս չէ ընդունում, թէպէտ և չենք ուզում պնդել, թէ թերութիւն չի կարող ունենալ նա ինքը: Եւ ուրեմն մեզ անյայտ կերպով, զոր օր: Աստուծոյ ամենակարողութեամբ, կարող է մեր հոգին մի անգամ բոլորովին ոչնչանալ, թէ և այս վերը ասած մտքերին բացարձակ հակառակում է: Եթէ ոչնչանալը ընդունենք, այն ժամանակ պէտք է ընդունենք, թէ այդ կատարվում է մեզ բոլորովին անյայտ և անսովոր կերպով, և ուրեմն այդ մասին ոչինչ գաղափար կազմել չենք կարող, այսինքն գիտութիւնը այդ տեղ բոլորովին անձեռնհաս է:

Շատ անգամ խորձել են նիւթի փոփոխութիւնն ու մշտնջենականութիւնը, որ փորձով յայտնի է, հոգւոյ գոյութեան ևս վերաբերել նմանութեամբ: Մարմինը, ասում են, միլիոն մասերի լուծվում է, և աշխարհքի նիւթական ամբողջ քանակութիւնից մի ծիղ անգամ չի կորցնում: այսպէս էլ հոգին տիեզերքի ամբողջ հանճարեղութեան մէջ է մտնում, կամ գոնէ իր ներկայ անհատականութիւնը լուծվում է և նա կայ դարձեալ այլօրինակ ձևերով: Սակայն եթէ այս ընդունենք, այն ժամանակ պէտք է ասենք, թէ այսպէս մենք էլ չենք շարունակում տեսութիւնը, ոչ էլ մեր զգայմուքները, մտքերը, ձգտողութիւնները և այլն: սոքա լուծվում են ուրեմն չը կան: Այսպէս եթէ և շատ հաւանական է դառնում, թէ մարդուս հոգին ինչպէս և ամենայն գոյութիւն, մի օր և է ձևով ու կերպով շարունակ մնում է, բայց դարձեալ դեռ մեզ պակասում է այն գաղափարը, թէ մեր մասնաւոր բնութեան անմահութիւն ունի: Արդ ինչպէս է գոյանում մեր այն յոյսը, թէ մահից յետոյ ինքնադիտակցական կեանք ունինք, թէ մեր Եսը մնում է:

§ 26. Ինչպէս մենք չենք կարող մտածել որ և իցէ իրօք իրողութիւն առանց պատճառի, նոյնպէս ևս մեզ անհասկանալի է մարդկային հոգւոյ փոփոխութիւնը կամ ոչնչանալն երկրաւոր կեանքի վախճանին: որովհետեւ մեր ամբողջ փորձառական շրջանի մէջ ոչինչ հարկադրիչ պատճառ չենք գտնում դորա նման իրողութեան համար:

Ուստի այլ ևս ոչինչ ապացուցի կարօտութիւն չունինք մեր եսի անձնական և անհատական մշտնջենականութեան համար: Մեզ բաւական է և այս, որ ոչ ոք չերբել չի կարող: ամենայն բան ուրեմն և մարդկային հոգւոյ գոյութիւնը մնում է ինչ որ է և ինչպէս որ է, եթէ մի պատճառ չկայ, որ նորան ինչ որ է և ինչպէս որ է, եթէ մի պատճառ չկայ, որ նորան փոփոխէ կամ ոչնչացնէ: Բայց որովհետեւ այսպիսի պատճառներ ենթադրողներ եղել են, ապա մենք ևս պէտք է հետազօտենք, որքան որ մեր փորձառութիւնն ու գիտութիւնը ներում է, թէ արդեօք նոքա իսկութեամբ կան թէ ոչ: արդեօք վերջը յայտնած համոզմունքի մէջ պէտք է մնանք, թէ նորանից պէտք է հրաժարուենք:

Ոմանք ասում են.—մարդկային հոգին չի կարող առանց մարմնի գոյութիւն ունենալ, բայց որովհետեւ մահով նա նորանից բաժանվում է, ապա ուրեմն հարկաւ պէտք է ոչնչանայ, ինչպէս մի բոյս, որին իր գետնից տակաւանն են անում: Բայց ինչ անդրդուելի հիմք ունինք, այս համարել որպէս մի անհերքելի ճշմարտութիւն: Միթէ անհնարին է կարծել, թէ հոգին,—որ երկրաւոր կեանքի ժամանակ արդէն մարմնից շատ և շատ անկախ լինել կարողանում է, մարմնի թուլութիւններից, հիւանդութիւններից և ցաւերից անմասն լինելով դարձեալ կարողանում է մտածել, կամենալ մինչև անգամ ուրախ լինել, —մահից յետոյ կարող էր բոլորովին մարմնի կարիք չունենալ: Եթէ ասենք մինչև անգամ, թէ մարդկային հոգին անպատճառ միշտ մի կեղև պէտք է ունենայ, որ չենք էլ կարող բոլորովին հերքել,—այն ժամանակ միթէ միայն մեր այժմեան մարմինը բնական կարող է լինել մեր հանճարի համար:—Մի բոյս բնական պէտք է լինել մեր հանճարի համար:—Մի բոյս առանց վնասի կարող է տեղափոխուիլ, մինչև անգամ իր աճման և գոյութեան համար շատ անգամ անպատճառ հարկաւոր է լինում, որ իր յարմար տեղը տանուի: Միթէ ուրեմն միայն հոգին չպէտք է կարողանայ առանց իր այժմեան մարմնի ապրել մի նոր, աւելի ազնուական, իր զամբասան համար աւելի յաջողակ, շարունակ կեանքով:

Սակայն, ասում են միւսները, այս տեղ ենթադրած զանազանութիւնը հոգւոյ և մարմնի մէջ՝ ամենին չկայ: իրանց

սոսկ ճշմարտութեամբ ասելով՝ հողինքը բնաւ չկան, այլ կան միայն մարմիններ: Եւ աւելացնում են. հողեկան ասուած կարողութիւնները ուրիշ ոչինչ չեն, եթէ ոչ նիւթական մարմնի աղնիւ մասի գործողութիւնները. մեր հանճարը՝ մեր նիւթական ուղեղն է: Եւ եթէ մարմինը մի օր լուծվում է և աշխարհքի ամենայն կողմերը ցրվում է, այն ժամանակ բնական է, որ հողի ասուած բանն էլ չբանում է:—Այս է կոպիտ և վայրախօս նիւթապաշտութեան լեզուն, որ միշտ միայն երեսի վրայ է մնում կանգնած և արմատը ճանաչելու չի յետախուզում, ըմբռնում է իրերի երևոյթը և ոչ թէ նոյն իսկ իրերը պայմանաւորածն ու ներգործածը և ոչ թէ նոյն իսկ պայմանաւորողն ու ներգործողը: Շատ հեռու պիտի գնայինք, եթէ ուղեւայինք մանրամասն քննել, թէ ինչ է հանճարն ու նիւթը, որ հողեբանութեան ու փոխտոփայութեան քննելու առարկայ է: Բայց դարձեալ պէտք է այն իրողութիւնը յիշենք. թէ շատ անգամ երևելի բժշկիները խանդարուած ուղեղ են գտել այնպիսի մարդկանց զիակաների մէջ, որոնք մինչև իրանց կեանքի վերջին րոպէն ամենապայծառ միտք են ունեցել: Իսկ կողմնակի թող ամենայն ոք փորձէ, թէ արդեօք նա կարող է բաւականանալ այն մտքով, իբր թէ զոր օր. մեր այս բոլոր քննութիւնը, որ մի որոշ զիտաւորութեամբ և մի որոշ կարգով մինչ այստեղ հասցրինք, կամ Նտպոլէոնի պատերազմական նախագիծները, կամ Բէթհովլէնի սիմֆոնիաները, կամ Կիկերոնի ատենաբանութիւնները, կամ Շէքսպիրի բոլոր գործերը սոսկ նիւթական ուղեղի ցնցմանց ծնունդը են:—Եթէ մահից յետոյ մարմնի մէջ էլ չեն ծնանում մտքեր, կամեցողութիւններ և զգացմունքներ, այս այն պատճառով կարող է վրնել, որ մտածող, կամեցող և զգացող մասը, որ միայն ինքնազիտակցութեան մէջ կարելի է գտնել և չէ թէ որ և է անդամատողական դանակով, թողել է մարմինը և նորանից հեռացել է: Մինչև անգամ նոյն մարմինն ևս անհնարին է վերստին բաղադրել այն փլատակներից, որ նորա լուծուելուց յետոյ մնացին: Այժմ պ ա կ ա ս ու մ է նորան մի բան, որ առաջուայ մարմնի նշանաւոր մասն էր և որ նորա առանձին մասերը իրար հետ կա-

պում էր ի մի ամբողջութիւն, բայց որը ձեռքով շօշափել չենք կարող և էլ ոչ մէկ տեղ գտնել չենք կարող: Արդ այս մի բանն արդիօք զնաց ոչնչացաւ, թէ դուցէ մահից յետոյ մեր հողոյ նոր մարմին է կազմում: Գոնէ ամբո՞նի յարութեանս մասին հաւատոյ հիւքը, կարծես, այս գաղափարն է յատնում:

§ 27. Ինչ որ մինչև հիմայ ասուեցաւ մարդկային հողոյ մշտնջենականութեան հաւատոյ դէմ, այն ի հարկ է դնու չի կարող խախտել այդ հաւատը: Իսկ միւսը. գուցէ ամենակարող Աստուած ինքը ոչնչացնում է հողինքը: Հողին, որչափ որ մեր փորձառութիւնից զիտենք, Աստուծոյ ամենազնիւ, անդադար կատարելագործութեանց ընդունակ, դէպի ճշմարտութիւն և առաքինութիւն ձգտող, արարած է: Իսկ մահը շատ կաթնասուուն մատղաշներին յափշտակում է, որոնց կատարելագործութիւնը հազիւ սկսուել էր. շատերը մեռնում են իրանց բարի գործքերը չվերջացուցած. և ոչ մէկ ձերուներն չի հասնում լրակատար կատարելութեան: Մարդուս ամենամեծ նպատակին, այն է բարոյականութեան ամենազնիւ մարդն անգամ չի հասնում: Միթէ ուրեմն աստուածային իմաստութիւնը մարդու հողին այսպէս փառաւոր կերպով պէտք է զարդարէր, որպէս զի վերստին ոչնչացնէ նորան այն ժամանակ, երբ նա դեռ չէ կատարելագործուել. մեզ էլ մի նպատակ ցոյց տար, որ չհասնենք նորան:—Այլ գուցէ միայն վերջին մարդիկ անմահութեան վիճակին պէտք է արժանանան, որովհետև տեղ չկայ ասլրելու ամենու համար: Բայց այն ժամանակ մենք պէտք է տարակուսէինք Աստուծոյ արդարութեան վրայ: Մանաւանդ որ աշխարհքն էլ անսահման ընդարձակ է, ինչպէս որ զիտենք, անթիւ բազմութիւնը կարող էր նորա մէջ տեղ գտնել և ապրել: Եթ չօր տան մէջ, ասում է Քրիստոս, շատ բնակարաններ կան: Յիշենք և այն, որ հազարաւոր մարդկանց ամբողջ կեանքը թշուառութիւն և տառապանք է. Աստուծոյ ամենաբարութիւնը մարդուն միայն այդ վիճակի համար չէր ստեղծիլ անշուշտ: Մանաւանդ որ զիտենք, թէ երկրիս վրայ առաքինութիւնն ու բախտն այնպէս անհաւասար կերպով է բա-

ժանուած, որ մի ուրիշ կեանք պէտք է լինի, ուր այդ հաւասարութիւնը թագաւորում է:

§ 28. Վերջապէս անյիշատակ չպէտք է թողնել և մէկ հակաճառութիւն, որ վճռողապէս ասվում է անմահութեան հաւատոյ դէմ: Ասում են, կեանքի մի որոշեալ հասակից յետոյ մարդս հետզհետէ թուլանում և տկարանում է: Ոչ միայն նորա մարմինը զօրութիւն է կորցնում, այլ և նորա հոգեկան գործողութիւններն աւելի դանդաղանում և անաշխոյժ են դառնում: մինչև անգամ ծերութեան ապուշութիւն շատ յայտնի է: Այս բանը անհերքելի կերպով ապացուցանում է, թէ հոգին անդադար նուազանում է և վերջապէս բոլորովին պէտք է լուծուի, մաշուի: Այս հաւանական է դառնում, քանի որ հոգւոյ մեծագոյն տկարութիւնը աւելի այնպիսի մարդկանց մէջ է նկատուած, որոնք իրանց ամբողջ կեանքին անխոնջ մտածել են և բարձր կրթութիւն են վաստակել:

Մեր պատասխանն այս է: Նախ՝ ձերութեան ապուշութիւնը, ինչպէս փորձով գիտենք, ամենայն ձեւացածի մէջ զգալի կերպով չի նշմարվում, մանաւանդ երբ որ այդ տկարութեան պատճառները, որոնց մասին իսկոյն կը խօսենք, առանձին կերպով չեն յայտնվում: Բայց և երկրորդ՝ հոգեկան տկարութիւնը բոլորովին այլ պատճառներից է յառաջանում, և բոլորովին այլ եղբակցութիւն ծնանում, քան վերոյիշեալը: Մենք այդ երեւոյթները այսպէս ենք բացատրում: Հոգւոյ ներքին որպիսութիւնը մանկութիւնից անդադար աճում է, ամենայն տարի աւելի հարստանում և զօրանում է: Որովհետեւ անդադար նորանոր իմացումներ են կազմվում, հիները միշտ վերարտադրվում են և մի և նոյն ժամանակ նորոգվում, զօրանում են և տեսակ տեսակ մտաւոր շղթաներ և մտաւոր խումբեր են հիւսում: Իսկ ինչ որ մէկ անգամ հոգու մէջ գոյացել է, պատրաստ կազմուել և հաստատուել է, այն ևս մնում է անշինջ: Թէպէտ և հոգեկան վիճակները, (միտքը, զգացմունքը, բաղձանքը) շատ անգամ գիտակցութիւնից երկար կամ կարճ ժամանակով անյայտանում են, բայց ոչ հոգուց: Ուրիշ անգամ նորա դարձեալ արթնանում են (յիշողու-

թիւն): Լիակատար մոռացութիւն զուցէ և ոչ երբէք չի պատահում: Շոյայժառ տեսողութեանց ըզպէսներում շատ անգամ ամենարթամիտ անձինք ցոյց են տալիս, թէ այն մտքերը, որ վաղուց անյայտացած պէտք է համարուէին, դեռ դարձեալ կան նոցա մէջ կատարեալ պայծառութեամբ, կարգով և զօրով թեամբ: Արտաքոյ կարգի զրգուման ժամանակ, զոր օր. տեսչային հիւանդութեանց ժամանակ, մոռացած լեզուները յիշվում են, այն մտքերը զարթնում են, որ առողջ ժամանակ շատ տարի ամենակին չէին շարժվում և իղուր աշխատում էր գիտակցութիւնը յիշել և զրգուել նոցա: Ուրեմն եթէ գիտակցութեան մէջ մէկ բան չկայ, այդ ապացոյց չէ, թէ նա հոգու մէջ ևս չէ: Եւ ձերութեան ապուշութիւնը հոգու մէջ չունի իր գահը, այլ դա գոյանում է, երբ որ դիւրագրգուութիւնն ու գործողութիւնը պակասում է, երբ որ հոգւոյ մէջ եղածը խափանվում և արգելվում է (այն երկու պատճառով) գիտակցութիւն դառնալու: Ուրեմն ոչ թէ զուրկ է մի բան, այլ ճանապարհ չի գտնում ծածուկ տեղից յայտնի երևալու: Իսկ գիտակցութեան պակասութիւնը գոյանում է հոգին զրգուող տարրերի պակասութիւնից: Թէպէտ և արտաքին աշխարհքը ձերի համար դարձեալ նոյն է մնում, ինչ որ է և մանկան համար. բայց նա այնպէս էլ չի ազդում ձերի վրայ, ինչպէս մանուկի վրայ, որովհետեւ տարիներով մարդս ինքը փոխվում է: Մարդու մարմինը հետզհետէ թուլանում է, մարտոգութիւնն ու մեռնողը խափանվում է, քունը պակասում է և այնպէս հանգիստ ու կազդուրող չէ, ինչպէս առաջ էր: Այժմ հոգին, որ անդադար իր մարմինը մաշեցնում է, էլ առաջուայ պէս բաւական չի պահպանվում այս վերջինով և շարժող ու զըրգող տարրեր չի ստանում. զգայարանքները բլթանում են. ձերը նմանապէս քիչ է հաղորդակցում բնութեան հետ. այս երկու պատճառով արտաքին աշխարհքն էլ այնպէս չի աշխուժեցնում նորան. հոգեկան նոր վիճակներ էլ չեն կազմվում. նա սկսում է ապշանալ: Ոչ միայն ձեր հասակը, այլ և մեր ամենօրուայ փորձը նոյնը ապացուցանում է: Մենք ամենքս փորձով գիտենք, որ մեր գիտակցութիւնը մեր հոգւոյ պաշարից միշտ միայն մի աննշան մասն ունի իր մէջ և թէ նա

մանկութիւնից սկսած անդադար փոխվում է. հոգւոյ պաշարը բարձրանում և իջնում է, մէկ անգամ աւելի է, միւս անգամ պակաս է զիտակցութեան մէջ: Համեմատենք մեր հոգեկան վիճակը առաւօտեան և երեկոյին, արթնութեան և քնի ժամանակ, առողջութեան և տկարութեան ժամանակ: Միթէ այս փոփոխութեանց ժամանակ արդարև մեր հոգին է փոխվում, միթէ մեր հոգւոյ պաշարը երբեմն յանկարծ անյայտանում և յանկարծ վերադառնում է: Ոչ, նորա երբեմն զիտակցելի են մեզ և երբեմն անգիտակցելի: Ահա այս վերջինները յիշեալ պատճառներով մանաւանդ ձերութեան ժամանակ է պատահում: Այն ինչ մանուկը, որի հոգեկան կաղմութիւնը դեռ շատ սահմանափակուած է և տպաւորութիւններ ընդունելու նորա կարողութիւնը շատ մեծ է, գրէթէ բոլորովին ապրում է արտաքին աշխարհի մէջ և տպաւորութիւններ է ամբարում իր հոգւոյ մէջ,—ծերը աւելի յետ է քաշվում արտաքին աշխարհքից, ամփոփվում է իր ներքին աշխարհքի մէջ և ապրում է աւելի յիշողութիւններով, երեակայութեամբ և խորհրդածութիւններով: Այս իրողութեանը վերջնական վախճան է տալիս մահը: Բայց մահը ոչ թէ հոգւոյ նուազ առ նուազ ոչնչանալն է, այլ նորա բաժանումը մարմնուց: Եթէ մենք հոգւոյ այն երևութական տկարութեան մէջ ընդհակառակ հարկաւ պէտք է ընդունենք հոգւոյ անդադար ածումը և միայն զիտակցութեան տարրերի նուազելը,—ուրեմն մարդու կեանքի մէջ ոչինչ նշան չենք տեսնում հոգւոյ ոչնչանալու համար. և չենք հասկանում թէ ինչպէս պէտք է կատարուէր: Մեզ թուում է, թէ մահից յետոյ էլ հոգին կլինի այն, ինչ որ երկրաւոր կեանքի ժամանակ հետզհետէ դարձաւ: Մի նոր, աշխոյժ, կապանքներից ազատ, կեանք կ'սկսէ վարել նա, երբ որ կ'ազատուի իր մաշուող, փչացած, ճնշվող մարմնից: Այդ նոր կեանքի տեղի, առանձին հանգամանքների, նպատակի և ուղղութեան մասին հազար բան կարող ենք մտածել, քանի տիեզերքը անսահման մեծ և բազմաձև է: Եւ այս տեղ կանգնած ենք մենք մարդու զիտութեան սահմանի ծայրին և մտնում ենք հաւատոյ ընդարձակ շրջանի մէջ:

Եթէ մեր հետազոտութիւնները հոգւոյ անմահութեան մասին լաւ շրջանայենք, մենք անդղոյշ և շտապովի դատողութիւն չենք անի, իբր թէ այն քննութիւնները անհերքելի համոզեցուցիչ գորութիւն ունին, որովհետև այն և այս աշխարհքի մէջ մի վարադոյր կայ, ուր ոչ մէկ մահկանացու աչք թափանցել չի կարող: Բայց մենք այն ևս համոզուեցանք, թէ մեր ամբողջ փորձառական զիտութեան շրջանի մէջ չկայ ոչինչ, որ կարողանայ ապացուցանել մարդու հոգւոյ ընջումը. թէ ընդհակառակ մեր մշտնջենականութիւնը աւելի հաւանական է:

IV

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԱՐԴԻՒՆՔԸ ԿԱՄ ԱՌ ՀԱՍԱՐԱԿ ԿՐՕՆՔ:

§ 29. Առաջիկայ քննութիւններով, բայց և միայն դոցանով, բազմիցս և արժանահաւատ կերպով ճանաչում ենք ամենայն կրօնքի բուն էութիւնը: Մենք տեսանք, որ նա մեր հոգեկան զարգացման մի անհրաժեշտ մասն է, որոյ մասին միայն մեր ինքնագիտակցութիւնը կարող է տեղեկութիւն տալ: Բայց վերևի գլուխները մէջ ներկայացրեցինք կրօնքի միայն գոյացման և ձևանալու գործողութիւնը. այժմ կը քննենք և կը դատենք նոյնը որպէս արդէն մի պատրաստի արդիւնք (մարդկային հոգւոյ գործողութեան): Ի հարկէ մենք միշտ աչքի առաջ պէտք է ունենանք այն ճանապարհը, որ արդէն անցել ենք, ի մի ամփոփենք, գործադրենք և միաւորենք այն, ինչ որ մասնաւորապէս քննել ենք:

Այժմ հասկանալի է մեզ համար աշխարհքի ամենայն ծայրին կրօնքի տարածուած լինելը: Ով որ ասում է թէ կրօնքը բնածին է մեր մէջ, նա բացարձակ սխալ և շտապովի կարծիք է յայտնում, չի տեսնում մի նորածին և մի զարգացած մարդու մէջ եղած սար ու ձոր տարբերութիւնը. չի աշխատում հոգեկան պաշարի ձևանալու կամաց ու խճճուած գործողութիւնը ճանաչել և աւելի սիրով՝ իր ծոյլ մտքի յարմարութեան համար՝ զրօից ուղղակի մի «մէկ» է շինում: Ծննդեան օրը և

կեանքի առաջին միջոցին՝ մանուկը բնաւ զաղափար չունի։ Աստուծոյ և անմահութեան մասին, և մեր սեպական յիշողութիւնն էլ վճռապէս մեզ համոզում է, թէ կար ժամանակ, երբ դեռ չենք ունեցել՝ մեր այժմեան բոլոր կրօնական համոզմունքները, զգացմունքները և այլն, ինչ որ վերև ցոյց տուեցինք, և թէ միայն հետզհետէ որոշ հանգամանքների միջոցով կազմեցինք նոյնը։

Այլ և բանականութիւնը նմանապէս չէ՝ առաջին սկզբնական աղբւր կրօնքի. այժմեան հոգեբանութիւնը ապացուցանում է, որ բնածին բանականութիւն ևս չկայ։ Սա ինքը նախ պէտք է գոյանայ, և ինչպէս գիտողութիւնը ցոյց է տալիս, շատ մարդկանց մէջ չի հասնում իր կատարելութեան չափին։

Զգայարանքները գործողութիւնները (տեսնելը, լսելը և այլն) են հոգւոյ այն առաջին գործողութիւնները, որ տեղից որ կազմվում և գոյանում է հոգւոյ պաշարը։ Ուրեմն և կրօնական զարգացումն ևս սկսվում է այդպիսի սպառնալիցութիւններից, հոգւոյ պարզ և փոփոխող վիճակներից, պարզ զգացումներից և տրամադրութիւններից, որոնք մեր կեանքի և զարգացման հանգամանքներից են առաջանում։ Կրօնքը հիմնուած է փորձառութեան վրայ, և սա է ամենայն զարգացման արմատ։

Մենք տեսանք, որ մեր ամբողջ ենթակայ (տեսանելի) աշխարհքով բաւականանալ չենք կարող, մենք պէտք է նոյնը անենթակայ այսինքն փորձառութեան սահմանից դուրս եղած, աշխարհքով լրացնենք, որպէս զի մեր էսթէտիքական, գործնական և տեսական աշխարհահայեցողութիւնը ամբողջանայ և թերի չը մնայ։ Մեր հաւատը բացարձակ ստեղծում է մի գերզգայական աշխարհք, ուր մեզ քաշում է մեր հոգւոյ բոլոր զարգացումը, և որ մեր հանճարի ստեղծած արարածներով ենք լցնում և կենդանացնում։ Լոկ միայն մէկ տեսակէտից չենք հասնում այն տեղ, ինչպէս որ ոմանք՝ միակողմանի կերպով մտածելով և նախապաշարուած գատելով այդ կարծել են, ոչ միայն մեր երեակայութեան հասոյքը, ոչ

միայն մարդու կարօտութիւնն և պիտոյքը, ոչ միայն մեր մտածողութիւնն ու ճանաչմունքը գոյացնում են հաւատը առ Աստուած և անմահութիւն, այլ այս ամենը ի միասին։ Երբ որ կրօնքի բնական գոյացման աճիլը ամենայն կողմից քննում էինք, մենք տեսանք, որ արմատներն ու տարերքը այնքան շատ և զանազանատեսակ են, ինչպէս ընդհանրապէս մեր հոգեկան զարգացման հանգամանքները։ Ամենայն կողմից դրանում ենք ուղղեցոյցներ դէպի երկինք, այն տեղ տանող կամուրջներ և այն ճանապարհը լուսաւորող աստղեր։ Եւ որովհետեւ մենք այս բանի մէջ համոզուեցանք, ապա ուրեմն մեր աչքում մարդու մէջ կրօնքի լինիլը որպէս կանոն, իսկ նորա պակասութիւնը որպէս շատ նուազ բացառութիւն պէտք է համարուի։

Եւ արդարեւ վաղուց յայտնի է որպէս փաստ՝ ազգերի և անհատների այսպիսի միօրինակ զարգացումը, բայց այդ փաստից հանած եղրակացութիւնը շատ հեռու գնաց. այսինքն ոմանք այդ փաստը ապացոյց համարեցին Աստուծոյ գոյութեան և հոգւոյ անմահութեան համար, ասելով թէ՛ ամենայն ժամանակների և ազգերի համոզմունքը պէտք է մի ճշմարտութեան վրա՛ հիմնուած լինի։ Սակայն համոզմունքը ոչինչ չէ ապացուցանում կրօնքի առարկաների մասին, մեր փորձառութիւնից դուրս եղած իրականութեան, գերբնական աշխարհքի (օբյեկտիւականի մասին, այլ նա ապացուցանում է մեր մէջ եղած, մեր անձին սեպական եղած, նոյն ինքը կրօնքի մասին (սուբյեկտիւականի մասին)։ Այն ընդհանուր միօրինակութիւնը միայն հաստատում է, թէ կրօնական զարգացումը մարդուն սեպական է, ընդհանուր մարդկային կարողութեան արդիւնք է, թէ ամենայն մարդու մէջ անշուշտ կրօնք պէտք է զարգանայ։

§ 30. Կրօնքը ոչ թէ լոկ միայն մէկ սոսկ գաղափար է, այլ հոգեկան պաշարի կամ վիճակների մի ամբողջ և մեծ հիւսուածք է։ Աստուծոյ գոյութեան, Նորա ստորոգութեանց և մահից յետոյ կեանքի մասին՝ գաղափարներ և պատկերացումներ ենք կազմում. երկիւղածութիւնն ու խոտարնութիւնը Անսահմանի առաջ, սէր առ Ամենաբարին, կեանքի տա-

ուսման և անհատական կյանքի մասին մտածելու համար, որոնք միայն այսպիսի միջավայրում կարող են աճել և զարգանալ։ Այսպիսի միջավայրում միայն կարող են աճել և զարգանալ այնպիսի մարդիկ, որոնք ունենում են միջին դասի անհատական կյանքի բոլոր անհրաժեշտ պայմանները։ Այսպիսի միջավայրում միայն կարող են աճել և զարգանալ այնպիսի մարդիկ, որոնք ունենում են միջին դասի անհատական կյանքի բոլոր անհրաժեշտ պայմանները։

Ի հարկէ կրօնքի այսպիսի ներդաշնակ կատարելութիւնը, որի փառաւոր օրինակը մեզ Քրիստոսն է տալիս. շատ քիչ ենք տեսնում։ Մէկի մէջ այս ձևը, միւսի մէջ սոյն ձևն աւելի է գերակշռում. երբեմն գտնում ենք շատ նուազ պայծառութեամբ, սակաւ գործող լոկ միայն զգացմունքի կրօնք. երբեմն չափազանցութեան հասած եռանդ, երբեմն ևս խոհական պայծառութեան հետ շատ քիչ ջերմութիւն և աշխոյժ։ Նաև մի և նոյն մարդու մէջ երբեմն այս, երբեմն այն կրօնական հանգամանքը արթնում է. այժմ խնդում ենք օրհնութիւն պարգևող Ամենաբարութեան վրայ, առաջ Աստուած ներկայանում էր մեզ որպէս նախապատճառ. ամենայն արարչութեան, յետոյ մենք ամենայն զօրութեամբ կը սթափուինք. որ միամտութեամբ հնազանդուինք ամենասուրբ Հօրը. մի անգամ մեր կրօնական

տրամադրութիւնը շատ ուժեղ է, ուրիշ անգամ նուազացած կամ երբեմն ևս բոլորովին վերացած է։ Մի խօսքով ոչ մէկ ներքին կամ արտաքին ներգործութիւն չի կարող մեր բոլոր կրօնական վիճակները բոլորովին հանդէս հանել մեր զիտակցութեան մէջ։

Արդեօք մինչի ո՞ր աստիճան և ի՞նչ կերպով կրօնքը մարդու մէջ զարգանալ կարող է, այս կախուած է մէկ կողմից սորա անհատական ընդունակութիւններից, միւս կողմից սորա կրթութեան հանգամանքներից։ Բթամիտ, դանդաղաշարժ և թոյլ հոգիները ամենայն տեսակ վիճակներով էլ թերի կը զարգանան. նոցա կրօնական զգացմունքները պատկերացումները և ձգտողութիւններն էլ միայն ստուերի պէս անշուք կլինին. Ուրիշ է ի բնէ բազմակողմանի շնորհներով զարգարուած մարդու զարգացումը։ Եթէ նորան չի պակասում հարկաւոր չափով վերը յիշած զարգացման հանգամանքները, նա կը բարձրանայ մինչևի այն կրօնքը, որ լիութիւն, զօրութիւն և պայծառութիւն է միացնում իր մէջ։ Գրգռականութիւնն ու ախուժութիւնը աւելի վառ միտումներ և զգացմունքներ է յառաջացնում։ Իգական սեռը մանաւանդ հարուստ է այդ յատկութիւններով, ուստի և շատ անգամ ջերմ և զոհողական կրօնք, զգացմունքի կրօնք հաստատուած է նորա մէջ. իսկ եթէ աւելի գերազանց է հոգեկան ընդունակութեան ուժեղութիւնը, ինչպէս որ ընդհանրապէս արական սեռի մէջ տեսնում ենք, այն ժամանակ շատ հեշտ կը կազմուեն աւելի պայծառ գաղափարներ աստուածային հանգամանքների մասին։ Սակայն մեր ակնարկը միայն աստիճանական տարբերութեանց մասին է, այս կամ այն յատկութեան գերազանցութեան մասին է միւսների համեմատութեամբ, ամենևին չհոռանալով որ ընդհանուր մարդկայինը միշտ մի և նոյն է և ոչ մէկ յատկութիւնից զուրկ չէ. մէկ խօսքով ամենայն առողջ ծնած անհատ ընդունակ է զարգացնել իր մէջ կրօնքի բոլոր կերպերը անխոր, թէպէտ զանազան աստիճանաւորութեամբ։

§ 31. Եթէ այժմ կրօնական զարգացման արտաքին գործիչներն ևս ընդհանր, այստեղ ևս կը գտնենք, որ նոցանից ոչ մէկը առանձին չի ներգործում, ընդհակառակ դոքա ևս մի և նոյն մարդու վրայ ընկերովի են ազդում,—բայց երբեմն մէկը

երբեմն միւսն աւելի իշխում է զանազան մարդոց մէջ և իրանց տեսակ տեսակ բաղադրութիւններով տարբեր ներգործութիւններ են յառաջացնում:

Նախ ինչ որ կը վերաբերի տեսական տարրերին, որ կրօնական զարգացում են առթում, հասկանալի է որ նոցա կարապետը պէտք է լինի անշուշտ մի մտածական գործողութիւն: Թէպէտ հասարակ ժողովրդեան մէջ հասկանալի պատճառներով այդ տարրերը տիրապետել չեն կարող, սակայն ուսումը, մասնաւորապէս կրօնքի ուսումը, տալիս է նոցա զաղափարը, և աստուածապաշտութեամբ, քարոզով, ընթերցմունքով, մտքերի փոփոխութեամբ անդադար արթուն են պահւում: Հարկաւ աւելի նոքա գերզգայական հանդամանքներով ևս զբաղվում են մեր կեանքի որոշ խնդիրներ լուծելու ժամանակ, որոնք զիտութիւններ են մշակում, այս է պատճառ, որ գիտնականների կրօնքը շատ անգամ վերին աստիճան վերացական ընտելիւն ունի: Բայց որովհետև նոյն իսկ ուսումնական քննողը շատ անգամ այնպիսի առարկաներին է հանդիպում, որ նորա մէջ էսթէտիքական աշխարհատեսութիւն են հաստատում (օրինակ՝ ամբողջ տիեզերքի կամ մարդկային հոգու քննութիւնը) և հետևապէս Ստեղծողի իմաստութեան համար խոր զարմացք են ազդում,—այդ ուրեմն կրօնական հաւատի հնարաւոր պայծառութեան հետ կարող է զարգանալ նա և ջերմ ոգևորութիւն կամ աստուածապաշտութիւն: Իսկ մեր ասածներից այս ևս հետևում է, որ միայն հոգւոյ տեսական գործողութեամբ կարող է կազմուել Աստուծոյ միութեան, այն է միաստուածութեան գաղափարը:

Կրօնքի գործնական արմատները և տարրերը աւելի ազդու ներգործում են ընտանեկան և հասարակական կեանքի մէջ, գոյացնում են բուն ազգային ժողովրդական կրօնք, մանաւանդ առաջուայ ժամանակներում: Այս տեղ կրօնքի նշանաւոր մասունքը Աստուծոյ և անմահութեան մասին պայծառ գաղափարներ չեն, այլ աւելի երջանիկ կեանքի կարօտութիւն, աստուածային օգնութեան փափագ, վստահութիւն այն էակի վրայ, որոյ մէջն է ամենայն երանութիւն և որ ամենայն երկրա-

ւոր փոփոխութիւններից ազատ ու բարձր է: Իսկ ինքն ըստ ինքեան գործնական շարժառիթների համար միաստուածութիւնը կամ բաղմաստուածութիւնը անտարբեր բան է: Այս հանգամանքում մարդս կարօտում է միայն, որ աներևոյթ կեանքի մէջ մի անդրդուելի նեցուկ գտնէ, և հաւասարապէս կը պաշտէ, եթէ այդ օգնութիւնը մէկ կամ շատ էակների մէջ տեսնէ: Սակայն գործնական կարօտութիւններից շատ հեշտութեամբ հաւատ է զարգանում միջնորդող էակների մասին աստուածութեան և մարդկանց մէջ, այն է հրեշտակների կամ աստուածային պատգամաբերների մասին, բարեխօսների և պաշտպան սրբերի մասին:

Վերջապէս հոգւոյ էսթէտիքական գործողութիւնը, որ նոյնպէս և անմիջապէս գերերկրային զօրութեանց մասին հաւատ է գոյացնում, այն տեղ աւելի կերևայ, ուր դեռ գործնական պիտոյքները չեն ճնշում մարդուն և դժուարալոյծ խնդիրները չեն ծանրացնում նորա միտքը, այնպէս որ հանճարն անարգել կարող է սաւառնել վերին աշխարհներում: Նրիտասարդի պէս անհոգ, կայտառ և զրէթէ անկարօտ ազգերը (օրինակի համար յիշենք յին Յոյներին) աւելի էսթէտիքական դրոշմ ունեցող կրօնք կ'ունենան. այս տեղ նշանաւոր մասերն են միամիտ հաւատ, հեշտ տպաւորող զգացմունք, վառ և խոր սրտի միտում, զարմացք և հիացումն, երկրպագութիւն, սուրբ երկիւղ, ազատ երևակայութեան խաղ: Եւ ինչպէս որ մենք տեսանք աւելի միտում, զարմացք և հիացումն, երկրպագութիւն, սուրբ երկիւղ, ազատ երևակայութեան խաղ: Եւ ինչպէս որ մենք տեսանք աւելի էսթէտիքական գերազանցութեամբ գոյացած կրօնքը հարկաւ բաղմաստուածութիւն պէտք է ստեղծէ: Թէպէտ և կրօնքի այս ձևը այժմ մեր մէջ տեղի չի կարող ունենալ, այնու ամենայնիւ նաև ամենամաքուր միաստուածութեան մէջ՝ էսթէտիքական գաղափարները մեծ նշանակութիւն ունին. միաստուածութեան գաղափարը չի խորտակում այն գաղափարները, միայն թէ ուրիշ ուղղութեամբ է գործածում, այն է բոլորն էլ մի բարձրագոյն էակի հետ կցորդելով՝ ի մի ամբողջութիւն է միաւորում նոցա: Եւ յիրաւի որովհետև կրօնքի էսթէտիքական մասունքը աւելի մաքուր, անշահասիրական, ազատական, գեղեցկական և վստահական դրոշմ ունին, առանձին կենդանութիւն, աշխուժութիւն և

աղնուական հրճուանք է պատճառում, ուստի և ուրախալի է, որ նոքա միշտ յարգի և խնամքի են արժանացել, այն է գեղարուեստներով: Ստեղծող ճարտար արուեստագործը բոլոր հոգով խորասուզվում է գեղեցիկ և վեհ բնութեան ու մարդկային աշխարհի նշանաւոր երևոյթների մէջ և այդ տեղ է տեսնում մի անհուն տիեզերական հանճարի հազարաւոր նշաններ, որ ի հարկէ և նա իր մտածական անդրադարձութիւններով որպէս ստեղծողութեան արգասիք է ճանաչում և մէկ աստուածութեան է վերաբերում: Մեծահանճար բանաստեղծների կրօնքը աւելի էսթէտիքական է. հին աստուածները մեծ դեր էին խաղում նոցա ստեղծողութեանց մէջ, այնպէս որ կարծես նոքա որպէս բանաստեղծներ աւելի դէպի բազմաստուածութիւն են հակում: — Սակայն ամենայն ժամանակ էսթէտիքականի հետ ոչ միայն գործնական, այլ և տեսական կարօտութիւն է զգացվում մեր համօրէն մտքերի և մտածողութեան մէջ, որ միութեան և ամբողջութեան գաղափար կազմենք: Արդէն հին ժամանակներում, երբ որ բազմաստուածութիւնը ընդհանրացած էր, շատ հանգամանքներում նշմարելի է եղել հակումն դէպի միաստուածութիւն: Այսպէս նախ իւրաքանչիւր բազմաթիւ նման երևոյթները մէկ սկզբունքի էին ստորադրում, որը որնէ մի մեծ շրջան, զոր օրինակ ստորեկրեայ պետութիւնը, ծովային, երկնային աշխարհքը, սիրոյ արքայութիւնը, բանաստեղծութեան արուեստը կամ ուրիշ այսպէս բան կառավարում է, և այսպէս աստուածների թիւը պակասեցնում էին. ուրիշ տեղ հաւատացին միայն երկու հօրագոյն էակներին. մինչև անգամ շատ կանուխ միայն մի աստուածութեան (բախտ, Ֆատում) նախազգացմունք յայտնի եղաւ, որ հեթանոս ազգերի իմաստնադոյն անձաց համար համոզմունք դառաւ:

§ 32. Այսպէս ուրեմն թէպէտ և կրօնական պատճառների երեք զլսաւոր խմբերից սովորաբար մէկը կամ միւսը աւելի գերակշռում է, սակայն ոչ մէկը նոցանից երկար ժամանակ բացառապէս չէ կարողանում իշխել, իսկ շատ անգամ միատեղ և ներդաշնակութեամբ ներգործում են: Եւ կրօնական գաղափարները որ տեսակից ևս լինին, որ ծագումից ևս

բղխեն, որպիսի գերագոյն աշխարհ ևս ստեղծեն,—նոքա բոլորեքեանք անխղելի կապեր են երկրի և երկնքի համար և այս կողմանէ իրար մէջ ն ոյն և նման են. այս պատճառաւ ամենայն անհատի մէջ նոքա ի մի ամբողջութիւն միանում են, որոյ առանձին մասունքը անդադար միմեանց վրայ ազդում, միմեանց քարշում, զօրացնում, լրացնում, լուսաւորում և բարձրացնում են, նոքա շղթաներ և խմբեր են կազմում և տեսակ տեսակ հիւսուածքներով (ներքին) նոր նոր արտադրութիւններ են կազմում: Հոգեկան ոչ մէկ չրջանն այնպէս անզուսպ և ազատ չէ, ինչպէս կրօնականը, և որովհետեւ կրօնքը մտածողութեան նորոգելովը, նոր նոր փորձառութեամբն ու ու ըմբռնողութիւններովը անդադար մտունդ և զարկ է ստանում, ուստի և նա ոչ միայն միշտ աւելի խոր հաստատվում և կազմակերպվում է, այլ և վերին աստիճան ընդունակ է դառնում աշխարհի նոր երևակայական և գաղափարական աշխարհ ձևացնել, որ կեանքի և բախտի չարաբաստիկ, միտքը պղտորիչ, հանգամանքներով չի խախտվում, այլ նոցա դէմ աւելի հօրացած հանդէս է դուրս գալիս: Եւ եթէ կրօնքը իւրաքանչիւր անձի մէջ հազար տեսակ առանձին անհատական կերպ է ստանում, այս կախուած է նորանից, որ մարդկային զարգացման միւս հանգամանքների մէջ նա աւելի գերազանցում է, կեանքի մէջ նա աւելի նշանակութիւն, իշխանութիւն և գործադրութիւն նա աւելի նշանակութիւն, իշխանութիւն և գործադրութիւն ունի: Ամենայն մարդ չէ անպատճառ գիտնական, կամ հանճարարուեստ և կամ սոսկ արհեստաւոր, և ոչ էլ իւրաքանչիւրը դոցանից իր ընկերի մասնաւոր գործքի լծակից է. բայց ամենայն ոք կարող է կրօնք ունենալ, և կրօնքի լինելութիւնը մի իրողութիւն և կանոն է: Սակայն իւրաքանչիւրն ունի մի ուրիշ, իր սեպական կրօնք, մինչև անգամ մի և նոյն դաւանութեան անձինք ազատ չեն իրանց անհատական փորձառութեան և հոգեկան գործողութեանց առանձին և որիչ ազդեցութիւններից: Ուստի և Աստուած ինչպէս մի բանաստեղծ ասում է, «Իւրաքանչիւրի համար մի այլ աստուած է»: Մանուկը, արխանասակը, ծերը, միանձնականը, ընտանեաց հայրը, սուսուականը, զինուորականը, բանաստեղծը, արհեստաւորը,

աղբատը, հարուստը, որբը, վախկոտը, անդօրը, վշտացածը, յուսացածը, երջանիկը, առաքինին, մեղաւորը, ապաշխարողը, գոհացողը, մեռնողը,—սորա ամենքը ամենայն բան գտնուած են մի աստուածութեան մէջ: Բայց իւրաքանչիւրը իր առանձին զաղափար ունի, առանձին ակնկալութիւն, առանձին զգացմունք, մէկ խօսքով առանձին անհատականութիւն, որ իր կրօնքի կազմակերպողն է: Ո՞վ է կարող այն ամենայն մտքերը, յոյսերը, փափագները, ձգտողութիւնները, սրտի միտումները և զգացմունքները մի առ մի թուել, որ երկրից երկինք են վեր առաքվում և երկնքից երկիր են վար բերվում:

§ 33. «Ինչպէս մէկն է, այնպէս է և նորա Աստուածը»—ասում է բանաստեղծը. մարդս իր պատկերով է պատկերացնում իր աստուածութիւնը: Ինչ որ իր մէջ արդէն զարգացրել է, ինչ որ ինքնագիտակցութեան մէջ գոյացած է գտնում, այն միայն կարող է նորա համար մի կապ դառնալ, որ զգայական աշխարհը գերզգայականի հետ շաղկապէ. ինչ աստիճանով որ մէկը ազնուանում է, այն չափով ևս ազնուանում են նորա պատկերացումները, զգացմունքներն ու ձգտողութիւնները: Ինչպէս որ մարդուս զարգացման առանձին հանգամանքներն են, այնպէս կլինի և նորա ընդհանուր զարգացումը. ինչ աստիճանի որ նորա մտքերը հասունացել են մտաւոր, բարոյական և էսթետիքական կողմից, այն աստիճանով ինքն էլ հասունանում է: Ուստի և մարդու տարրական զարգացման աստիճանով նորա կրօնքն ևս աւելի զգայական կամ հոգեկան, անբարոյական կամ բարոյական, աճ ու զոզ սաստող կամ խընդութիւն ու վստահութիւն աղղող դրոշմ կը ստանայ: Սորա ապացոյցն է մեր ամենօրեայ փորձը և դիտողութիւնը, ինչպէս և պատմութիւնը: Ինչպէս որ մարդուս շրջահայեացքը ընդարձակեցաւ, այնպէս էլ ընդարձակեցաւ նորա զաղափարը Աստուծոյ մասին: Սակայն հազար տարիներ անցան, մինչև որ առանձին մարդկանց, առանձին ընտանիքների, առանձին ցեղերի ու ժողովուրդների աստուածները նսեմացան համօրէն մարդկային ազգի և ամբողջ տիեզերքի Աստուծոյ առաջ: Որովհետև միայն քրիստոսն է ու թեան մէջ գտնում

ենք բարձրագոյն էակի աներկբայելի միութիւնը: Եւ մինչև որ բոլոր տեսական, գործնական և էսթետիքական հայեացքը ընդթեան և մարդու մասին դեռ սահմանափակ և աւելի զգայական էր,—ամենամեծ բարիքը արտաքին մարմնական բարիքն էր, և մարդիկ դեռ փորձ չունէին, թէ մի հանրական բանականութիւն և ետականութիւնից ազատ բարոյականութիւն կայ, ուստի և Աստուծուց ակնկալում էին միայն երկրաւոր բաներ, և նորան ևս պատկերացնում էին որպէս մի զգայական էակ ստոր մարդկային բնաւորութեամբ: Մարդը փորձում էր նորան տալ և զրկել, օժանդակել և թշնամացնել, բարութիւն և չարութիւն անել, նորա հետ մրցել, նորան յիշեցնել, ուսուցանել, խրատել, մէկ խօսքով զրեթէ նորան հաւատար լինել: Ոչ միայն աւելի հեթանոս ազգերի մէջ տեսնում ենք այսպիսի անհաս կրօնք. այլ և զոր օրինակ Յակոբի պատմութեան մէջ (համեմատիր Գրք. ծննդ. Իլ, 20—22. ԼԲ, 24, և այլն):—Մինչև անգամ սաղմոսներում շատ անգամ Ամենազէտի համար մանրամասն բացատրուած է մարդու թշուառ վիճակը, խորայն լացոց պաշտօնի անկումը և այլն. յետոյ վրէժխնդրութեան է կանչվում Նա և ազդարարութիւն ստանում. թէ ինչ պատուհասով պատուհասէ. Ամենազէտին, ինչպէս մէկ մոռացող մարդուն, շատ անգամ յիշեցնում են հին ժամանակներն ու հին ուխտը: Նորանից պահանջում են, որ անաստուածներին և անհաւատներին չարաչար կործանէ. և մինչև անգամ այս թոյլ արարած մարդը համարձակվում է ամենաբարի Անասմանին նախատել Նորա իմաստուն համբերութեան և երկայնամտութեան համար: Բանաստեղծի ասելով. «Բարեկամ, տես մարդու անմտութիւնը, որ Աստուծոն հաւասարեցնում է իր ընդթեան»:

Մարդկային ազգը ի սկզբանէ անտի բանական չէ: Բանականութիւնը, այն է հոգեոյ բարձրագոյն և ազնուական զարգացման հաւաքական ոյժը, ամենամաքուր զգացումները, ձրգտողութիւններն ու զազափարները, միշտ միայն բոլոր ժամանակների և ազգերի իմաստնագոյնների արտադրութիւնն է. իւրաքանչիւր նոր սերունդը իր նախորդ սերունդի ուսի վրայ է

կանգնում, ուստի կրօնքն ևս պատմութեան դաւակ է: Բայց ամենայն սերունդ ունի իր ընտրեալներ և իր ամբոխը: Մարդը ս նախ պէտք է ազնուանայ. որ նորա կրօնքն էլ ազնուանայ: Երբ որ Աբգար թագաւորը իր ցաւերից բժշկուեցան և իր վաղեմի պաշտած կռքերի անզօրութիւնը տեսաւ, միայն այն ժամանակ թողեց իր մոլար հաւատքը և մաքուր համոզմունքների ընդունակ դառաւ: Երբ որ Բահայը թողեց, որ նորա սեղանը վշտուի և էլ չկարողացաւ իւր սպասաւորներին ոչինչ պատասխան տալ, մարդիկ ճանաչեցին թէ նա մի ոչնչական կուռք է (Գատ. 2, 31, Երբորդ թագ. ԺԸ, 20):—Եւ վերջապէս մինչև որ մարդիկ մարմնական հաճոյքը մեծագոյն բարութիւն էին համարում, իրանց չար մտադրութիւնների համար վերին օգնութիւն էին ցանկանում, սուտ բարոյական գաղափարներ և չար դեէրի երկիւղ ունէին,—պէտք է որ անբարոյական աստուածութիւններն էլ պաշտէին: Եւ այս մենք տեսնում ենք ոչ միայն հեթանոս ազգերի մէջ, այլ և այն մտքերը, որ Յակոբը իր խարդախ քնաւորութեամբ Աստուծուն էր վերաբերում, ինչ ասել կ'ուզէ որ Ամենասրբութեան գաղափարին բողբոլին խորթ են. և Իսրայելացոց կրօնքի մէջ անկասկած մի քանի անբարոյական տարրեր սպռոզել են:

Հին Յոյների կրօնքը թէ և հեթանոսական, բայց ազնուագոյն է հեթանոսութեան մէջ. նա արդէն բաւական բարձր է կանգնած ամենայն տեսակ զգայական, Եսական և անբարոյական գաղափարներից, եթէ աչքի առաջն ունենանք նոցա այն գաղափարը, թէ մարդու ձիրքերը և հոգեկան զեղեցկութիւնները զթաւէր աստուածների պարգևներ են, և թէ սոցա մէջն է բարձր բանականութիւնն և բարութիւնը: Բայց ամենայն կողմից կատարելագոյն կրօնքը քրիստոնէականն է: Սորա մէջ վսեմ արմատները շատ գերազանցում են. սա բացէ ի բաց բարոյական է. ամենայն միջոց է տալիս մարդուն, որ լաւանայ, բարութեան մէջ հաստատուի, զօրանայ և Ամենասրբի ճշմարիտ վսեմութիւնը ճանաչէ և պաշտէ: Այս կրօնքը չունի միայն այս ինչ ընտանիքի, ցեղի կամ ազգի Աստուած, ոչ էլ մի ընտրեալ ժողովուրդ, այլ միայն մի Աստուած, որ բոլոր աշ-

խարհի խնամատարն է, որ մի Հայր է մարդկային համօրէն ազգի և առաջնորդում է սորան, որ իր հետ միանալով որդեգրուի և իրար հետ միանալով ընկերական սէր ունենայ: Ոչ թէ երկիւղը, որ քաղաքական բռնութեան և սարկութեան ազդեցութեամբ շատ անգամ կրօնական բռնութիւն և սարկութիւն ևս յառաջացրել է, այլ սէրն է քրիստոնէական կրօնքի բուն նշանակը:

§ 34. Այսպէս ուրեմն պատմութեան մէջ ուր որ նայենք, ամենայն տեղ կը գտնենք մարդու մի տեսակ կապակցութիւն և հաղորդակցութիւն գերբնական աշխարհի հետ: Եւ ամենայն կրօնքի էական գաղափարը այս է. նա է միաւորութիւն մարդու և աստուածութեան մէջ, կամ մեր հոգեկան զարգացման (պատկերացումներէ, զգացմունքներէ, ձգտողութիւններէ) բոլոր այն մասը, որ վերաբերում է գերմարդկային և գերբնական հանգամանքներին, և որ մարդկային հոգեկան ուարտաքին կենակցութեանը մի աստուածային և ոչ երկրաւոր խորհուրդ ու նպատակ է սալիս:

Թէպէտ պէտք է ընդունենք, թէ մարդկային ազգը, ինչ պէս և ամենայն բանով նոյնպէս և ընդհանրապէս կրօնքով անդադար կատարելագործվում է, բայց նորա ստէպ ստէպ յետադիմութեան բաղմամբ օրինակները յայտնի են և չպէտք է հերքենք: Ինչպէս որ իմաստնագոյն և ազնուագոյն մարդիկ իրանց ժամանակի և ազգի մէջ դաւանած կրօնքի այն մասունքներից միշտ և հանապազ բարձր են հանդիսացել, որ զգայական, սահմանափակ և անբարոյական դրոշմ են ունեցել, այնպէս էլ ընդհակառակ առանձին մարդիկ և ամբողջ բաղմութիւնք շատ անգամ խորշել և ուրացել են արդէն կազմուած աւելի մաքուր կրօնական համոզմունքներից, զգացմունքներից և ձգտողութիւններից և յառաջադիմութեան ընթացքը երբեմն երբեմն և մասամբ ընդհատել են իրանց յետադիմութեամբ: Զոր օր. նա հապեւտական կրօնքի մէջ թէպէտ և մեր արդի գաղափարներով վերին աստիճան պարզ միամտութիւն է իշխում,—այնու ամենայնիւ մենք գտնում

ենք՝ մանաւանդ Արրոհամի մէջ՝ աշխարհի բերկրալից աստուածապաշտութիւնն և աշխարհի հաստատ և անձնուէր հաւատ, որ նորա պատկերը այժմ էլ իմաստնազոյն մարդուն վերին աստիճան ազնիւ և սիրելի պէտք է թուի Բայց ինչ ենք տեսնում այս պատկառելի նահապետի մերձաւոր յաջորդներին և մինչև անգամ ամբողջ Խորայէլի մեծագոյն մասի մէջ:—Որքան որ Մովսէսն աշխատեց իր աղբը պահպանել մի Աստուծոյ հաւատով, թէպէտ և լոկ միայն Վիսրայէլի Աստուծով, — աշնու ամենաշնիւ այդ ժողովուրդը յետոյ բազմիցս նեխուեցաւ հին անճաշակ կռապաշտութեան մէջ և, մարգարէների եռանդուն խնամքին հակառակ, միշտ երկու կողմն էր կապում (Երրորդ թագ. ԺԼ, 21): Սակայն ոչ մէկ տեղ այնպէս զգալի անկումն վերագոյն գաղափարից դէպի ստորագոյնը չենք տեսնում, ինչպէս քրիստոնէական կրօնքի պատմութեան մէջ: Շատ շուտով նկատուեցաւ հոգով և ճշմարտութեամբ աղօթելու տեղ լոկ միայն սպանեցուցիչ ձևապաշտութիւն, ուր սիրան էլ ոչինչ մասն չունի. քրիստոնէութեան զոգի մէջ նորից անեցաւ բազմաստուածութիւնն ու կռապաշտութիւնը, մարդիկ իրանց երեսը դարձրին ամենալսեմ վարդապետութիւններից կամ նոյնը դաւադրութեամբ կեղծեցին. նոքա խաղաղութեան անտարանը ծաղրեցին արեան դատաստանով և հաւատաքննութեամբ, աստուածային լսօսքը ձուձուեցին՝ չարութիւնն ու սատանայական մեքենայութիւնը արդարացնելու համար:

Այսպիսի յետադիմութիւնները այժմ մեզ համար անլուծելի խորհուրդներ չեն: Նոքա հնարաւոր էին և են, երբ սրտերի մէջ այն էր պակասում և պակասում է, որը որ կրօնքի համար կարող է միայն բուն արմատ լինել: Չըմուռանանք որ այս հանգամանքում այն իրողութիւնն էլ դորձակից է եղել, որ աշխարհքը, ինչպէս ամենայն բանում, այնպէս էլ փարիսականութեամբ և հողոյ մեռելութեամբ, օձտարտ հպատակութեամբ, կեղծապատիր սրբութեամբ և վաճառական ծառայականութեամբ ևս միշտ յառաջագէտ քայլեր է արել. այնպէս որ հենց մեր ժամանակներում և ամենաքաղաքակիրթ ազգերի մէջ անգամ, ուր բացի այն որ կեանքի ճնշողութիւնն և

մոլորեցուցիչ անդրադարձութիւնը շատ անգամ սրտերը սառեցնում է, մարդուս կրօնական դարգացման վրայ, շատ նպաստող հանգամանքների հետ՝ նաև շատ խանգարիչ և վարակիչ հանգամանքներ են ներդրածում:

§ 35. Ամբողջ բազմութիւնների այս ակամայ յետադիմութիւններին շատ նպաստում է առանձին մարդիկների տեսակ տեսակ մոլորութիւնները: Մեր բոլոր կրօնական համոզմունքները զուրկ են ակնյանդիման համոզեցուցիչ ստուգութիւնից, նոքա միշտ եղել են և կլինին միայն հաւատք և նախադրածութիւն, ուստի և դուրաւ կարող են թուլանալ երկմտութեան և տարակոչսի սերմով: Որովհետև ճշմարտութեամբ պէտք է խոստովանենք, որ մեր փորձառութեան և զիտութեան մէջ մէկ կողմից, և աստուածային սիրոյ, իմաստութեան, սրբութեան և արդարութեան մասին դաղափարների մէջ միւս կողմից—մեծ անհուն կայ: Նրբ որ անթիւ պայծառ օրինակներ ենք տեսնում, թէ ինչպէս անհամեմատ կերպով է բաժանուած մարդկանց մէջ առաքինութիւնն ու բարիտաւորութիւնը, միթէ պէտք է դարմանանք, որ երբեմն նաև զօրեղագոյն հաւատը՝ զոնէ ժամանակաւորապէս՝ տկարանում և մոլորում է: Ստէպ կրկնուող դառը փորձերը, ուր անմեղութիւնը յաղթարկում է նենգութեան ճիրաններով, քանիսին կարողացել են ստիպել, որ յուսահատութեամբ աղաղակեն. Վերկնային Նախախնամութիւն, փրկիր, ո՛հ փրկիր իմ տկարացող հաւատը—ինչպէս բանաստեղծը իր մէկ հերոսին այս ասել է տալիս: Մարդկութեան մէջ իրօք տարածուած պէսպէս թուլութիւնները և բարոյական ապականութիւնները արդարև կարող են թուլացնել Աստուծոյ գոյութեան մասին համոզմունքը: Սակայն այսպիսի հանգամանքներում չեն պակասում նաև աշխարհի հանգամանքներ, որ տկարացած կրօնապաշտութիւնը դիւ էլի կացուցանում է: Մանաւանդ էսթէտիքական աշխարհայեցողութիւնը, որ ստուգիւ գտնում է մի գերաշխարհային, անսահման գթառատ և վեհագոյն էակի ներդրածութիւնները. նոյնպէս ևս հանդիստ և բազմակողմանի կերպով խորհած տեսական խորհրդածութիւնները, որ նա և ամենալսը

ճճուած իրողութիւնը լուսաբանում է Աստուծոյ և անմահութեան գաղափարներով,—անա այս հանգամանքները միշտ կրօնքի տկարանալու առաջն են առնում, և չեն թողնում, որ միշտ միատեսակ նիւթական կեանքի ճշման տակ և միակողմանի իմաստակութեամբ՝ հաւատի աղբիւրները նուազին: Բաց է ի բաց ամենայն համոզմունքով արտայայտած աստուածուրացութիւնը (տեսական ակթելիզմուս), կարող է գոյանալ միայն սահմանափակ հայեաղքի ազդեցութեամբ և շտապովի դատողութեամբ: Որովհետեւ եթէ մեր բոլոր ասածը աչքի առաջ ունենանք, դոնէ այսքան ամենայն հաստատութեամբ ամենայն մարդ մեզ հետ պէտք է ասէ, թէ անհնարին է որ և իցէ սպացոյց հանդէս հանել Աստուծոյ չզոյութեան համար: Եւ եթէ մենք ևս այնքան մեծամիտ չենք լինի հաստատելով, թէ հակառակը արդէն ապացուցած կամ ապացուցանելի է, այս բառի խիստ նշանակութեամբ,—սակայն մենք անշուշտ համոզուեցանք, թէ որքան ամուր են մեր կրօնական հաւատոյ նեցուկները մեր հողոյ մէջ: Իսկ եթէ մեզ շատ անգամ պատահում է աստուածուրացութեան լոկ արտաքին դիմակը, այս ծագում է մեծաւ մասամբ նորանից, որ մի փիլիսոփայի ասելով «միշտ եղել են և անպակաս կլինին այնպիսի ունայնասէր մարդիկ, որոնք մեծ պարծանք են համարում երկմտողի (մեֆիստոֆելիսի) դեր խաղալն»: Բայց և այն հանգամանքները չը մոռանանք, թէ ոմանք բոլոր սրտով ցանկանում են, որ ոչ Աստուած և ոչ անմահութիւն լինի: Չարաղործը սարսափում է այս մտքերից, որովհետեւ խճմտանքը նրան ասում է, թէ նա վերին դատաստանում ոչնչով չի արդարանայ: Ահա այսպէս ճիգ է թափվում, որ կրօնական հաւատոյ դէմ ամենայն տեսակ ապացոյց գտնուի, և երկմտութեան ախտասիրութիւնը հեշտ տարածվում է: Շիւերը շատ գեղեցիկ գոյներով նկարագրել է հոգեկան այսպիսի վիճակը Ֆրանց Մօօրի անձնաւորութեան մէջ (սԱւաղակներ), որ մեր թատերական բնից ևս շատերին անյայտ չէ: Այս մարդու մէջ հաւատը սարսափելի կերպով բաղխում է չար խիղճը, բայց նա էլ կարողութիւն չունի Աստուծոյ և անմահութեան մասին

ինչ և իցէ լսել, ուստի և իր բոլոր հնարագիտութիւնը մինչի ծայրը թափում է, որ հանդերձեալ կեանքի գոյութիւնը ուրանայ:

Բոլորովին ուրիշ տեսակ, բայց նոյնպէս վնասակար մտորութիւններ կարող են գոյանալ, եթէ եսթէտիքական և գործնական աղբիւրներից աշխոյժ և շարուած կրօնական հետաքրքրութիւն է շարժվում, բայց իրա համեմատ տեսական նեցուկներ չէ գտնում բաւական կերպով, այնպէս որ մտքի անգործութիւնը պակասաւոր է մնում: Միայն այս պայմաններով խորհրդաւորական նրբաքննութիւնը (միստիցիզմ) կարող է գոյանալ, որ սոսկ մտացածին ու երեւակայական պտուղները ստոյգ ճշմարտութեամբ է ընդունում և կարծում է, թէ շատ յարմարում է այն բանին, ինչ որ խեղճ սրտի վկայութեամբ անդին ու հաճելի է: Երեւակայական երազները համարվում են որպէս Սուրբ Հոգոյ ազդեցութիւններ և զթաւատ շնորհներ. իսկ ով որ կարծում է թէ այնպիսի շնորհներին արժանացել է, շատ հեշտ կխաբուի այն մտքով, թէ ինքը աւելի ընտիր և լաւ, միանգամայն և սուրբ, անօթ է, քան միւս մահկանացուները: Եթէ այս հաւատը միամիտ անկեղծ է, այն ժամանակ նա դառնում է տեսաւորութիւն և մոլեռանդութիւն: Զղացմունքի քաղցր օրօրներ, յափշտակուած ձգտողութիւններ և հրաշալի ցնորքներ կենդանացնում են հողոյ ներքին գոյութիւնը. այս տեղից կարող են ծագել գործնական կեանքի մէջ տեսակ տեսակ անբացատրելի տարօրինակ գործքեր և խելացնոր վարմունք. մինչև անգամ շատ անգամ մարդը, որպէս զի այս մեղաւոր աշխարհի տառապանքներից բոլորովին ազատուի և վերին կեանքի արժանի դառնայ, ինքն իրան նահատակում է, կամ սպանում է նա և իր սիրելի որդոց, որ շուտով Աստուծոյ հրեշտակներ դառնան:

§ 36. Բայց շատ անգամ մեր տեսած աստուածապաշտութիւնը լոկ միայն կեղծաւորութիւն է, ինչպէս փորձով գիտենք: Կրօնափոխութիւնը երբեմն հանդերձափոխութեան պէս մի նորաձեւութիւն է դառնում, հաց և յաջողութիւն ստա-

նալու համար, կամ կրօնքը՝ չարութիւնը վարագուրելու համար է գործածվում: Յանուն կրօնքի մահացու մեղքը առաքի-
նութիւն է դառնում, օձաւիրութիւն հրեշտականման է հռչակվում,
«Աստուծոյ սիրոյն և փառքի» համար սպանութիւններ են կա-
տարվում, Աստուած նենգաւորի աղօթքը լսում է և սորա
ատած մարդուն պատուհասում է:

Բայց երբեմն ոմանք ճշմարիտ համոզուած են, թէ Աս-
տուած նոցա կարծածի պէս է շարժվում, և այդ արդէն ոչ թէ
կեղծաւորութիւն է, այլ նախապաշարմունք: Նախա-
պաշարմունքը գոյանում է բարոյական և մտաւորական կոպ-
տութիւնից, այն է տգիտութիւնից և անզարգացողութիւնից,
այն ինչ մարդկանց մաքուր սուրբ հաւատը կամաւ ի չար
գործածելն և կեղծ սրբութիւնը մի բարոյապէս նեխուածի,
չարագիտի և փուչ զարգացածի նշանակն է, որ իր բոլոր խել-
քը գարշելի գործին է ծառայեցնում: Նախապաշարմունքը
շատ տեսակ է, բայց միշտ սոսկ մարդկային բնական բանե-
րին՝ գերբնական նշանակութիւն է տալիս և այնպիսի բանե-
րին է հաւատում, որ չկայ: Նա ո՛րեմն նման է խորհրդաւո-
րական նրբաքննութեան, այն զանազանութեամբ միայն, որ
այս վերջինը ն երբ ին փորձերից և տպաւորութիւններից է
ծագում, նախապաշարմունքը կապվում է արտաքին աշ-
խարհի հետ: Երկնային երևոյթներն էլ այնպէս չեն ըն-
դունվում, ինչ որ նոքա են, այլ որպէս Աստուծոյ կամաւոր
զուշակութիւններ և նշաններ մարդկանց բան ազդելու համար-
կութի պէս և նիւթապէս պաշտած պատկերները իբրև թէ ար-
ցունք են թափում և Աստուծոյ անօրէնութիւնները փոխում
են. զփոխահողու աղօթքին և նորա լարած սրողայթներին Աս-
տուած լսում և յաջողութիւն է յարգարում. ամեն բանի մէջ
գերբնական նշան են տեսնում, հաւատում են մեռեալների
վերստին գալտեսան, նոցա նոր հայրենիքից ուղարկած լուրե-
րին, հմայութեան, անէծքին, աչք տալուն, փալ բաց անելուն,
ջաղօններին, զրոյի խիւստին: Եւ մարդկային ազգի կրօնական
զարգացման ամբողջ պատմութիւնը մեզ աւելի նախապաշար-
մունք և թերահաւատութիւն է ցոյց տալիս, քան մաքուր

հաւատ: Առաջուայ կռապաշտութիւնը և զո՛հապաշտութիւնը
նախապաշարմունք էր, բայց և քրիստոնէութեան գոյի մէջ
նոյն նախապաշարմունք է՝ հոտած մասունքը, տախտակէ պատ-
կերի պաշտելը, թողութեան թուղթը, Քրիստոսի իշայ օ՛ ոտը,
և այլն: Այսպիսի նախապաշարմունքների բաւական ազդիւրը
էսթէտիքական հայեացքն է, որ ամենայն բանի մէջ գերբնա-
կանութիւն է տեսնում, եթէ պայծառ գաղափարներով և խո-
հուն մտածողութեամբ կարգի ու սահմանի մէջ չի պահվում:
Եթէ երեւակայութիւնը անզուսպ է՝ ի հարկէ կարող են բազ-
մաթիւ գաղափարներ կազմուել բարի և չար ողբերի, հրեշ-
տակների, սատանաների և ուրիշ այսպիսի բաների մասին:
Սորա հետ կցվում է նաև ժողովրդի երեւակայութեան բա-
նաստեղծութիւնը, որ ամենայն բան չափազանցութեամբ զար-
դարում է, նոր նոր բաներ է հիւսում և բերանէ բերան ծա-
ւալում է. մարդկային և բնութեան ծանօթութեան պակասու-
թեամբ աւելի յաջողվում է թերահաւատութիւնն ու հրաշամօ-
լութիւնը. ծուռը դաստիարակութեամբ անձուռնի մտքեր ժա-
ռանգվում են պատից թողնելին, վերջապէս մարդու շահա-
սիրութիւնը արհեստ է շինել փակել ժողովրդեան աչքը և
նորա ականջին ամենայն տեսակ ափեղցփեղ բաներ շնջալ:
Ով որ այս մասին մանրամասն տեղեկութիւններ կամենում է
ունենալ թող կարդայ «Յանոսի յաղագս պատկին և ժողովոյ նորա»
թարգմանութիւն Գաբր. Արքեպ. Այվազեանի, ուր ամենայն
թարգմանութիւն կրօններ են լուսաւորեալ ժամանակ-
երես մի մի խայտառակութիւններ են լուսաւորեալ ժամանակ-
ների համար: Թէ նորագոյն ժամանակներին ինչ խայտառակ
վաճառականութիւններ է գործուել, բաւական է յիշել այն
«Երկնային նամակը», որը հաւատացնում էին իբր թէ Քրիստոս
ինքը իր ձեռքով գրել է, որ Աստուծոյ անունը արատաւորող
ամենասարսափելի մեղքերի և յանցանքների թողութեան
թուղթն է, և վայել է որ ամենայն աւաղակ, մարդասպան և
ոճրագործ որպէս հմայութիւն կուրծքի վրայ կախ տայ, և որ
այնքան թուով զնուեցաւ և գործածուեցաւ: Որովհետև նա
աւետում է. «Ով որ այս նամակը իր տան մէջ ունի, նորան
աւետում է. «Ով որ այս նամակը իր տան մէջ ունի, նորան
ես (Քրիստոս) պաշտպանում եմ, որ ոչ կայծակ և ոչ հուր

անգամ չվնասէ: Եւ ով որ այնքան մեղք է գործել, որքան աւաղ կայ ծովի մէջ, տերն ու խոտ երկրի վրայ և աստղեր երկնքում, եթէ խոստովանում, ապաշխարում և ցաւում է իր մեղքերի վրայ, նորան թողութիւն և մտալիս:— Ի հարկէ մարդու մեղքերը այսպէս չի թեթեւացնում հասարակ, ժողովրդական, աւելի բնականապէս ծագած և միամիտ նախապաշարմունքը: Եւ իսկապէս աւելի երկչոտ, սարսափաշար, ճնշուած բնաւորութիւն ունի, մթութեան պտուղ և խաւար հոգւոյ ծնունդ է: Եւ երբեմն նա կարող է այնպէս իշխել և ընդարձակ անդ բռնել գիտակցութեան մէջ, որ կարող է կատարեալ կրօնական խնայողութիւն պատճառել մարդուն, որը որ ամենայն իր խաբէական ցնորքը ստոյգ իրականութիւն է ընդունում և աշխարհի հետ ճշմարիտ կապը իսպառ կորցնում է: Արդեօք հարկաւոր է օրինակներ բերել, թէ ինչպէս երբեմն մարդ անդադար ակեղցփեղ մտքերով զբաղուելով հետզհետէ այնպիսի և այնքան անճոռնի գաղափարներ է կազմում սատանաների, դեերի, հրեշտակների, աստուածային յայտնութեան, դժոխքի և ուրիշ բաների վրայ, որ բոլորովին շիթթվում է նորա խելքը— երբեմն ինքն իրան Յիսուս Քրիստոս կարծելով կամենում է կոյրի աչքը բանալ, երբեմն փրկչի հետ խօսելիս և խաղալիս է լինում, երբեմն երկնքի և երկրի մէջ եղած տարածութեան վրայ թափառում է, դժոխքը բաց է տեսնում և այլն: Վերջապէս անտառի մէջ մի փայտ կարողին տեսնելով, նորա ճակատին պողեր է նկատում, և նորան գոռնարադ կամ սատանայ համարելով ձեռքից կացինն առնում և նորա զլուխն է ձգում:

§ 37. Այսպիսի կրօնական շիթթութեանց աւաջն առնելու համար միակ հնարն է ճշմարիտ լուսաւորութիւն, ինքնակախ մտածողութեան համար առաջնորդութիւն, և վերջապէս մանաւանդ մարդու բարոյականութեան ազդեցութիւն: Ով որ չէ մտածում և բարոյական օրէնքները չէ ըմբռնել, նա ընդունակ է Աստուծոյ և գերբնականութեան մասին ամենամիտ աղափարներ կազմել: Եւ եթէ մարդս մի անգամ իր կրօնական զարգացումը ծուռ ճանապարհով է տարել, այնուհետև

շատ դժուար է նորան բժշկել: Նախապաշարմունքը, որի մէջ որ մենք մեծացել ենք, իր իշխանութիւնը մեր վրայ այն ժամանակ էլ չի կորցնում, երբ որ մենք նորան արժանապէս ճանաչեցինք: Եւ թող ոչ ոք չպարծենայ, թէ ինքը նախապաշարմունքից բոլորովին սղաս է, ով որ նորա լուծը ծաղրում է: Ինչ որ հոգու մէջ մի անգամ պիտոյ նստեց, այն տեղից էլ չի կարող հանուիլ, հոգու համար դանակ չկայ, որ աւելորդը կտրենք, դուրս ձգենք: Մուտք գաղափարները թէպէտ կարող են ճշմարիտ գաղափարներով լուսաւորուել և իրանց վարկը կորցնել: սակայն յիշողութեան մէջ դեռ էլի մնում են: Երբեմն հին ստեմացածը էլի կարող է, գոնէ ժամանակաւորապէս, վերստին իշխանութիւն ստանալ գիտակցութեան մէջ: Հոգու մէջ մինչև անգամ որոշեալ աստիճանով ամենաներհակ քաները իրար կշտին կարող են տեղ բռնել: Եւ որովհետեւ, ինչպէս մենք գիտենք, կրօնական զարգացումը զանազան պատճառներից յառաջանալ կարող է ուստի և հասկանալի է մեղ համար, թէ ինչու մի և նոյն մարդու մէջ զանազան կերպ խառնուած են կատարեալ և անկատար կրօնական գաղափարները: Եւ անգամ մեղ պատահում են խօսքով աստուածուբացներ, գործով և սրտով աստուածապաշտներ, և ընդհակառակ կան և այնպիսի մարդիկ, որ անդադար հաւատով երբևիցեւ և տառանջով են, երբեմն փթած կղերամօլից ազատամիտ դառնալով, երբեմն ազատամիտ կղերամօլ փոխուելով: Այս գուցէ շատ անգամ անագնիւ շարժաւթներին է պատահում, բայց և հաճախ հոգւոյ ներքին վիճակից է գոյանում: Ուրեմն ցանկալի է, որ իւրաքանչիւր անհատի մէջ կրօնական զարգացումը բազմակողմանի լինի, թէ էսթէտիքական, թէ գործնական և թէ տեսական կողմից, որ ամենայն կողմից ներդրութիւնը անպակաս լինի, հաւասարակշռութիւն և ներգաշնակութիւն գոյացնեն:

§ 38. Արդ մի անգամ եւ ամբողջելով յիշատակեմք մեր ձեռք բերած կրօնական այն համոզմունքները, որոնց միակողմանի զարգանալովը վերոյիշեալ շիթթութիւններ կարող են գոյանալ:— Նախ մենք հաւատում ենք, թէ մահից յետոյ

և մարդու հոգին իր լիակատար անձնաւորութիւնը պահպանում է: Այս մասին մենք էլ կարեւորութիւն չ'ունինք ինչ և իցէ աւելացնելու մեր վերը ասածներին: Մեր հաւատոյ միւս գլխաւոր առարկան—աստուածութիւնն է: Սա է մի միայն, ճշմարիտ, անձնաւորական, հոգեկան և գերբնական էակ, և ոչ տիեզերքի նոյն ամբողջութիւն, կամ թէ աշխարհքի մէջ եղած անգիտակցական բնական զօրութեանց և բնական օրէնքներէ դումարը, կամ մարդու մէջ եղած ինքնազիտակցութիւնն ու տեսական գիտութիւնը, կամ տիեզերական պատմութեան մէջ գործող անգիտակցական աշխարհային ողին, կամ բարոյականութեան գուժարը, կամ հաւատացեալների ժողովի (եկեղեցոյ) բարի ողին, ինչպէս որ շատ անգամ փորձել են բացատրել Նորա էութիւնը: Աստուած է—կամաւ ներգործող արարիչ, պահող և կառավարող աշխարհի, մշտնջենական, ամենուրեք, հզօրագոյն և իմաստնագոյն, ամենաբաւական, ամենասուրբ, վեր քան մարդկային տկարութիւններ, արդար և ամենաբարի, և իր բոլոր յատկութեամբ կատարեալ և անփոփոխ: Սենք ուրեմն այնպէս ենք ներկայացնում, որ մեզ ծանօթ բոլոր կատարելութիւնները ամենաբարձր չափով Նորան ենք յատկացնում, որպէս նոցա նախագաղափարին, իսկ ամենայն անկատարելութեանց անմասն ենք համարում Նորան: Պարզ է, որ մենք աստուածութեան գաղափարը մեր մարդկային պատկերով ենք ձևացնում: Եւ այս միտքը չպէտք է անբարեպաշտ միտք համարուի, որովհետև մենք հաւատում ենք, թէ Աստուած մեզ ստեղծեց իր պատկերով: ուրեմն մեր էութիւնը Աստուծոյ էութեան յար և նման է: Սակայն մեր ամբողջ կրօնական համոզմունքներին չենք կարող ակնյանդիման (ապօղիկտիքական) ստուգութիւն տալ: նոքա են և կլինին սոսկ մեր անձնական գաղափարներ, որոյ իրական ճշմարտութեան մասին անհնարին է ճիշդ գիտութիւն ունենալ: Աստուծոյ էութիւնը անհասանելի է մեզ: Նորա ստորոգութեանց, մարդկային հոգեոյ հանգերձեալ կենաց մասին կատարեալ ստուգութիւն երբէք չենք կարող ստանալ, որովհետև մենք հնար չունինք ոչ այն աշխարհքը գնալու, ոչ աստուած դառնալու և ոչ էլ դեռ

մարմնից բաժանուած հոգի ենք դարձել: Ուրեմն մեր սահմանափակ խելքով չենք կարող որոշ գաղափար կազմել Նորա մասին, որ ամենայն ինչ ստեղծեց և հաստատեց: շիճուն չի կարող մարդ, մարդ չի կարող Աստուած ըմբռնել: Եւ եթէ մենք մեր ամենավեճ գաղափարները՝ իրանց ամենաբարձր աստիճանով մտածենք, նոքա ևս դեռ համապատասխան չեն լինի Աստուծոյ էութեան: միշտ ճշմարիտ կը մնայ բանաստեղծի այս խօսքը: «Աւելի մեծ է Աստուած, քան դու, առաքինիդ, քո բարեպաշտութեամբ կարծում ես»:—Եւ որովհետև մեր կրօնական համոզմանց համար ճիշտ սահմանած բովանդակութիւն և ստոյգ ասպացոյց գտնել անհնարին է, նոքա հարկաւ պէտք է լով նախ ազատութեան և հաւատոյ, այն է սահմանափակ գիտութեան ձև ունենան, Սակայն հաւատը մեր անձնական գաղափարներին իրականութիւն է տալիս: դա անձնական համոզեցուցիչ համոզմունք է գերբնական աշխարհի գոյութեան մասին, որ անմիջապէս մեր փորձով ու գիտութեամբ չենք կարողանում ձանաչել: «Շաւատն է յուսացած իրերի հաստատութիւն և չ'երեւցած բաների մասին եղած արակուսի փարատումն» (Եբր. ԺԱ, 1): Եւ ուրեմն հաւատը բնաւ զիտութեան արգելք չի կարող լինիլ, ընդհակառակ միշտ նորա լրացնողը կը լինի: Որովհետև զոցա երկուսի ասպարէզները խիստ տարբեր և որոշ սահմանով բաժանած են միմեանցից: ուր գիտութիւնը վերջանում է, սկսվում է հաւատ: Միայն հաւատը աւելի առաջ է ընթանում և գիտութեան հետաքրքրութիւնն է շարժում, հաւատով գիտութիւնն էլ յառաջադիմութիւն է անում, ձգտողութիւն է ստանում հաւատալեանց միութիւնը՝ որչափ որ դեռ դարձեալ հնարաւոր է փարատել, առանց հաւատի գիտութիւնը անշարժ կանգնած է, որովհետև նա այլ ևս լուծելու խնդիրներ չ'ունի, ուրեմն ամենագէտ (?) է:

§ 39 Գոցա սահմանները աւելի բացատրելու համար պէտք է ասել, թէ գիտութեան է պատկանում այն ամենայն, ինչ որ անմիջապէս արտաքին կամ ներքին կողմից մեզ իմանալի է, և ինչ որ իմանալի եղածից մտածողութեամբ եզրա-

կացնել կարող ենք, ուրեմն ամենայն զգայական և հոգեբանա-
կանը, բոլոր ըմբռնելի երկրաւոր հանգամանքները կամ նա
և հեռաւոր աշխարի հանգամանքները, որքան որ մեր կացած
մոլորակից ճանաչելի են դօքա: Իսկ հաւատին է պատկանում
գերբնական աշխարհը: Ուրեմն միայն այն ժամանակ, երբ որ
մէկը կամ միւսը, իր սահմանից դուրս, օտարի սահմանի մէջ
է իմաստակում, երբ գիտութիւնը սխալ և մեծամիտ է, և հա-
ւաւոր մոլորութեւ է: Եւ իշխանութեան կրքի մէջ թաթախուած,
—միայն այդ ժամանակ վէճ կարող է ծագել դոցա մէջ: Ձոր
օրինակ շատ անտեղի է: երբ որ ոմանք աշխատում են իբր
թէ գիտութեան զէնքերով ցոյց տալ, թէ նոքա իրաւունք ու-
նին մարդկային ազգի մէջ աստուածային յայտնութեանց (յայտ-
նական) կրօնի հնարաւորութիւնը բոլորովին հերքել: Սորա հա-
մար ոչինչ ազանցոյց չըկայ, ուստի և հաւատացողը իրաւունք
ունի պահանջել, որ իր համոզմունքը ամենայն զօրութեամբ
յարգուի: Բայց սա էլ այնքան մեծամիտ չպէտք է լինի, որ
ուրիշներին իր հաւատը բռնի ընդունել տայ և անիծէ նորան,
եթէ իւր կամքին հակառակում են: Նոյնը պէտք է ասենք
հրաշքների մասին: Այլ մէկ փիլիսոփայութիւն չի կարողանում
ապացոյցանել նորա անհնարութիւնը: այնքան միայն հաստա-
տում են նոքա, թէ ամենայն պատահարը իր պատճառը պէտք
է ունենայ: Արդ եթէ մի իրողութիւն քննելիս՝ այս պատճա-
ռը բնական ճանապարհով չի դանվում, այն ժամանակ հաւա-
տը կարող է գերբնականին դիմել: Այսպէս էլ սատանայի գոյ-
ութիւնը շատ անգամ վճռահատութեամբ հերքուած է: Բայց
ինչ ազանցոյց կայ, թէ երբ և իցէ նա չէր կարող լինել: Իսկ
ով որ այդ մասին տեղեկութիւն ունի (ասենք աւանդութեամբ)
և իր հաւատի լրացման համար սատանայի գոյութեան կարօտ
է, նա իրաւունքով չի թող տայ, որ իրանից այդ հաւատը
խլնի: Սակայն հաստատել, թէ սատանան կարող է գիտու-
թեան շրջանում քմահաճութեամբ խողալ և իշխել և մար-
դուն կարող է ամենայն տեսակ անմտութիւն և չարութիւն
ներշնչել, — այս պէտք է հոգեբանութիւնը ժխտէ ամենայն
վճռահատութեամբ, որովհետեւ այժմ շատ լաւ յայտնի է, թէ

ինչ օրէնքներով մարդուս հոգու մէջ զաղափարներ են կազմը-
վում: Եւ ինչպէս որ պատմութիւնը ուսուցանում է, իսկա-
պէս միշտ այսպիսի սուսումնական վէճեր, հակառակու-
թիւններ են եղել «հին» և «նոր» աշխարհայեցողութեանց մէջ,
որ տղիտութեամբ կրօնի շրջանի մէջ են տնկել: Հետո էլ շատ
անգամ ընկերանում է իշխանասիրութեան կիրքը, անձնապաշ-
տութիւնը, փառասիրութիւնը, որ բռնի փորձում է անմիտ
կարծիքներին անգամ հիմք և հաստատութիւն տալ: Քայց այդ
գէպքում ոչ թէ կրօնական, այլ աշխարհական շահերն են ու-
սումնական շահերին պատերազմ յայտնում: Ընդհակառակ հաս-
կացողը զխտէ, որ հաւատի շահերի համար ցանկալի է գիտու-
թիւնների կատարեալ յառաջադիմութիւնը: Այլ վերի նկա-
րազրութիւնները յաջողուեցան, պէտք է ասենք, թէ գիտութիւն-
ները չեն կարող վտանգաւոր լինել կրօնին: Քանի ազատ, անար-
գել, խոր և բնական կերպով են նոքա ծաղկում, այնքան աւելի
նոքա ստիպողական կերպով գերբնականի դէմ յանդիման կանգ-
նում են և հարկաւ պէտք է ճանաչեն նորան: Եւ եթէ բնական
գիտութիւնները երբեմն երբեմն Աստուծուց հեռացրել և էլի հե-
ռացնում են, այս պատահել և պատահում է նորա արդաւաճնի
րից չարիազանցութեամբ յափշտակուելով, իսկ այս չարիազանցու-
թիւնը այն ժամանակ կ'անդորրանայ, երբ որ հիմնաւոր գի-
տութիւն և կատարեալ լուսաւորութիւն կը տիրէ մարդուս
հոգու մէջ: Արտաքին բնութեան և մարդկային հոգու խու-
զարկութիւնը խորտակում է միայն նախապաշարմունք և թե-
րահաւատութիւն, իսկ ճշմարիտ հաւատի նեցուկն է նա:
Խուզարկուն պէտք է խուզարկէ, ինչ որ քննելի է, այս նորա
իրաւունքն է: հաւատացողը պէտք է հաւատայ, ինչ որ անքնն-
նելի է, այս էլ սորա իրաւունքն է: Այս իրաւունքները զեղ-
ծել կարող է միայն նա, ով որ չի ճանաչում մարդկային քա-
ղաքակրթութեան նպատակակէտը, որ գիտութեան հետ և
անդորրութիւն է տալիս յուզուող մտքին:

V

ՅԱՅՏՆԱԿԱՆ ԵՒ ԴՐԱԿԱՆ ԿՐՕՆԵՔ:

§ 40. Մենք տեսանք, թէ որ չափով և ինչ կերպով կրօնքը մարդուս բնութեան մէջ դիւրածին է: Եւ ինչ չափով որ այս կրօնքը մարդուս մէջ զարգանում է ինքն ըստ ինքեան և նորա ընդունակութեան չափով, նա կոչվում է բնական կրօնք, որով բնաւ չպէտք է հասկացուի բնութեան երկրպագութիւնը, այսինքն բնութիւնն աստուածացնելը և ոչ էլ բանական կրօնքի հետ նոյնանշան պէտք է համարուի, ինչպէս որ մեր քննութիւններից տեսանք: Բնական կրօնքը մարդուս անհատական զարգացման արդիւնք է, մի որ և իցէ կերպարանքով նա նորա անձնական, ներքին սեպհականութիւն և առաջնորդողն է, և ուրեմն բոլորովին ներհակ բան է, քան դրական կրօնքը: Այս վերջինը ընկերական զարգացման արդիւնք է, կազմուած է որոշ դաւանական մասունքներից, որ հաւատացեալների ժողովը (եկեղեցին) որպէս դաւանութիւն հաստատում և ընդունում է և նորա աւանդապահն է դառնում: Այսպէս ուրեմն ընդհանրապէս աւելի ձևական, քան նիւթական զանադանութիւն կայ բնական և դրական կրօնքի մէջ: Իսկպպէս վերջինը հիմնուած է առաջին վրայ և ծագել է նորանից: Ինչպէս ասացինք մի աղղի մէջ որ և իցէ կերպով գոյացած և ընդունած կրօնական գաղափարները, զգացումները, ծէսերը և այլն հետնորդներին ամենայն ճշտութեամբ և հաւատարմութեամբ աւանդվում են, իսկ սոքա պահպանում կամ թողնում են, աւելի աղնուացնում կամ խանդարում են, իրանց սրտի մէջ հաստատում կամ միայն չլթունքներով են դաւանում: Այս տեղ մեծ դեր է խաղում այն հանգամանքը, թէ արդեօք մարդը իրան աւանդուած դրական կրօնքը հասկանալու և պահպանելու համար ունի բաւական զարգացած իր սեպհական բնական կրօնքը թէ դուրի է այդ բանից: Որովհետև աւանդուած կրօնքն էլ իր խարխիւր մարդու ընդհանուր զարգացման օրէնքների մէջ պէտք է ունենայ: Բայց որովհետև մարդուս ընդհանուր զարգացումը շատ

անգամ շատ նուազ և շուարանման ծագում ունի, ուստի և նորա մննդով սնուած դրական կրօնքն էլ ոչ ալխոժութիւն և ոչ կենդանութիւն կունենայ: Եւ փորձը ցոյց է տալիս, թէ շատերը դէթէ բնաւ չունին ինքնարուս ճշմարիտ հաւատ, այլ բերանով են յայտնում միայն այն, ինչ որ յարտաքուստ պատուաստել են իրանց վրայ կամ պատուիրել են դաւանել:

Դրական կրօնք և յայտնական կրօնք նոյն և մի չը պէտք է համարել: Այս վերջինը եթէ մէկ անհատի սեպհականութիւն է՝ հարկաւ բոլոր հասարկութեան մէջ մուտք չի դրուում, որ ամենքը դաւանեն. յայտնի է, որ շատ անգամ մարդկութիւնը իրան չնորհածը չի ընդունում, բայց միւս կողմից ամենայն դրական կրօնքն էլ չի կարող աստուածային ծագումով պարծենալ և պայտնելալ կրօնք կոչուիլ, այս բառի նեղ և սովորական նշանակութեամբ: Ընդարձակ մտքով պայտնութիւնն բառը գործ է ածվում երբ որ կրօնքը մեր նկարագրած կերպով է գոյանում, ուր մարդս իր էսթէտիքական, գործնական և տեսական զարգացմամբ գերզգայական ալխարհքի մասին հաւատալիք է ստանում: Բայց այս ընդհանուր յայտնութիւնից զանազան է մասնաւոր յայտնութիւնը, որ անմիջապէս կրօնքի հիմնադիրներին, իսկ սոցա ձեռքով (միջնորդում է թե ա մբ) մարդկութեանը յայտնի դաւած աստուածային լոյս է: Ով որ առաջին անգամ այս յայտնում է, նորա հետ է միանում ամբողջ բազմութիւնը. նա ընտրում է առաքեալներ, վարդապետում է նոցա, որոնք նորա ճշմամբ են գործում. բանաւոր աւանդութիւններն ու գրաւոր յիշատակարանները պահպանվում են և՛ անդադար նորոգող ժողովրդեան մէջ՝ տարածվում են քահանաների, քարոզիչների, և վարդապետների միջնորդութեամբ. կազմվում է մի ժողով հաւատացեալների (եկեղեցի), ուր այս յայտնութեան կրօնքը արդէն դրական է դառնում: Կրօնական դաւանութիւնների ծագումն ու շարունակութիւնը հիմնուած է այն հանգամանքի վրայ, որ դաւանակիրների մեծամասնութեան մէջ կրօնքի ընդհանուր մարդկային դիւրածնութիւնը շատ նուազ և թերի կեր-

պով է կատարվում, ուստի և նորա կարօտութիւն ունին մի-
անայ այն մարդկանց հետ, որ կատարելութեամբ զարգացած
իրանց կրօնական համոզմունքներով, զգայմունքներով և ճշգ-
տողութիւններով մեծ բազմութեան բաւականութիւն են տա-
լիս: Եւ որովհետեւ աներևոյթքների ժառանգ կազմուած մեր գա-
զափարները համար ընդհանրապէս որոշ ապացոյցներ չունինք,
և կրօնքի հիմնադիրներն ևս առանց այդպիսի ապացոյցի
իրանց վարդապետութիւնները յայտնում են՝ որպէս լոկ մի-
այն մեր ներքին սեպհական ազդմունքի արդիւնք, ուստի և
ամենայն դրական կրօնքի մէջ անդադար իշխում է հեղինա-
կութեան ոյժը, մարդիկ հաւատում և հաւատարիմ են
իրանց պաշտած նախասահմանող հիմնադրին, ապա առաքեալ-
ներին և վերջապէս երէցներին, վարդապետներին և ուսուցիչ-
ներին: Այժմ կարող ենք հասկանալ աւանդութեամբ վարդա-
պետած կրօնքի մեծ պատմական նշանակութիւնը, ուր մենք
իմացանք, թէ առանձին մարդիկ քանի տեսակ մոլորութեանց
ենթարկուած են, և ուրեմն որքան կարօտ են վերին առաջ-
նորդող աստղի և բարութեան անդադար ցուցմունքի, որ նո-
քա հաւատացեալների ժ ո ղ ո Վ ի (եկեղեցւոյ) մէջ են գտնուած:
Մարդկային սերունդի ամենայն տեսակ յառաջադիմութիւն-
ները կատարուել են ընկերական միաբանութեամբ և արդէն
ձեռք բերած կատարելութիւնները ժառանգելով: Այսպէս էլ
կրօնական զարգացումը: Աւանդապահ կրօնքը կրթողական-
նշանակութիւն ունի, այսինքն նա մեր կրօնական զարգացումը
արագացնում է, նա մեզ յանդիման է կացուցանում, արթնե-
ցնում է մեր մէջ ընդհանուր մարդկային տարերքը, մեզ այն
պիսի զարկ է տալիս, առանց որոյ՝ եթէ մենք մեզ թողնուած
լինինք՝ շատ ուշ, իսկ ոմանք զուցէ և բնաւ չէին հասնի հար-
կաւոր զարգացման աստիճանին: Եթէ մեր այս հազար տարի-
ների միջոցին զոր օրինակ Ս. Գրոց ներգործութիւնը պակասէր,
մեր այժմեան կրօնական զգայմունքները, գաղափարներն ու
ձգտողութիւնները չէին կարող գոյանալ: Ուստի եթէ դրական
կրօնքը այսպէս բեղմնաւոր կերպով ազդում է բնական կրօնքի
վրայ, այս վերջինն էլ առաջինն անդադար սնուցանում, թար-

մացնում և նորոգում է: Ամենայն մարդ աւանդած վարդապե-
տութեան հետ իր ներքին ազդմունքն էլ պէտք է բերէ, որպէս
դի կարողանայ այն հասկանալ: Նա պէտք է մեր վերա՞ցց
տուած էսթէտիքական, գործնական և տեսական պաշարի մի-
բնական մայրազումարով կենդանացնէ հաւատայ մասունքները,
որպէս զի նոքա մեռած տառ չմնան և դաւանութիւնը ճշմարիտ
բուն հաստատէ սրտի մէջ: Ահա ուրեմն անդադար փոխադարձ
ազդեցութիւն է երևում արդէն պատրաստ դրական կրօնքի և
չարունակ նորինորոյ զարգացող բնական կրօնքի մեջ և ոչ
թէ դոքա միմեանց հակառակում են: Ընդհանրապէս երկուսն
էլ նոյն վայճան և նոյն բովանդակութիւն ունին: Ամենայն
դիտութիւն և ամենայն արուեստ աւանդած ժառանգում է և
նոյնը այնքան ժամանակ է դարգացնում, մինչև որ գերազանց
օրինակներ կաղմուին, որոնք այնուհետեւ հետնօրդները համար
հասկանալու, պահպանելու և օրինակելու նիւթ են դառնում:
այսպէս են և կրօնական հանդամանքները:

§ 41. Արդէն յայտնի է, թէ ինչու շատ դրական կրօնքնե-
կան՝ հեթանոսական, մոլոխական, քրիստոնէական մասնեզա-
կան: Արդ զսցանից որն արժանի է իր յատուկ ճշմարիտ էութե-
թեամբ որ տարածուի և ընդունուի ամբողջ մարդկութեան մէջ:
Ռմանք չեն կամենում այսպիսի հարցմունք լսել, անտեղի կամ նաև
զուր համարելով: Սակայն որովհետեւ մեր առաջև շատ տեսակ
հեղինակութիւններ կան որ շատ տարբեր են իրարից,
բայց ամենքը աւազութիւն են պահանջում, ապա ուրեմն
մտածող մարդը ստիպուած է լուրջ քննել նոցա համեմատել և
տեսնել, թէ արդեօք համազմունք ո՞վ կարող է որ և իցէ
վարդապետութեան հետեւ: Այստեղ պէտք է երեւոյ մարդու
ճշդերանական հատուկութիւնը և փորձաքարը: Եւ մեր հարց-
մունքը այս պէտք է լինի՝ կրօնքներից ո՞րն է համապա-
տասխան մի բաղմակողմանի կրթուած մարդու էսթէտիքա-
կան, գործնական և տեսական աշխարհածանօթութեանը:
ամայնախ ինչ որ կը վերաբերի մասնական կրօն-
քին, մենք կարեւորութիւն չունինք նորա մասին խօսելու,
որովհետեւ նա առանձին է ընդ առաջին յայտնու-

Հայրապետի տես խոսքը 2/16 է 81

Հայրապետի տես խոսքը 2/16 է 81

թիւնն եւ ը չունի, իր կատարելութիւններով պարտական է նա քրիստոնէութեան, իսկ նորա անկատարելութիւնները (մարմնական տարերքը, փաթաղիկոսութիւնը, ձևապաշտութիւնը և այլն) արդէն հեթանոս և հրէից ազգերին ծանօթ էին:

Անշուշտ հեթանոսութեան հնութեան ժամանակ արդէն պէտք է յայտնուէին այնպիսի մարդիկ, որոնք իրանց ազգի մէջ հատ հատ և հետզհետէ գոյացած կրօնական գաղափարները աւանձին կատարելութեամբ և ամբողջութեամբ զգացել են և իրանց անհատական փորձերի նախնադաս աւելի զարգացուցել են: Նոքա այսպէս թէպէտ և ընդհանուր մարդկային և մանաւանդ ազգային տարբերքների վրայ յենուած՝ ամբոխից բարձր կանգնեցան, դարձեալ նորա հետ հաղորդակցութիւն պահպանեցին, առաջնորդութեան ջանք ձեռնին՝ կրօնական աշխոյժ տալով նոցա: Այդպիսի մարդկանցից բխած պատգամների գերազանցութիւնն ու հեղինակութեան ոյժը մեծ համարում պատրաստեցին դոցա. մի անհատի կրօնքը արժանի համարուեցաւ, որ ժողովըրդեան մէջ տարածուի և պահպանուի, և այսպէս կազմուեցաւ մի քրմական դաս, որ աւանդութիւնը որոշ պատուիրանքների աստիճանին բարձրացրեց, շարունակ պահպանեց և բազմացրեց: Հաստատուեցան ծէսեր, արարողութիւններ, տօնախմբութիւններ նոյնը արտաքին կերպով, հրապարակաւ, արտայայտելու համար, բայց ի հարկէ նոքա շատ անգամ պատճառ դառան, որ բուն էական մասը չփոթուեցաւ ցնորական կերպերով, այնպէս որ զանազան հեթանոս ազգերի կրօնապաշտութեան մէջ զանում ենք իսկզբան աւելի մաքուր և խորհրդաւոր եղած գաղափարների միայն խանգարումն ու ապականութիւնը: Շատ շուտով քրմական դասի շահասիրութիւնից բուսեց նենգաւոր ապերախտութիւն, որ նորա այն խորամանկ աշխատութեան մէջ է երևում՝ թէ ժողովուրդը լոկ ձևապաշտութիւններով կշտացնէ և ծածուկ պահէ նորանից այն, ինչ որ իսկզբան նա ինքը իր բնազդուններով զարգացուցել և ձևացուցել էր: Աւելորդ է երկարորէն խօսել, թէ հեթանոսութեան մէջ բնաւ հոգեբանական հասունութիւն չենք տեսնում. այս ճշմարիտ է նորա բոլոր ձևերի համար, ինչ ձևերով որ նա որպէս ազգային կրօնք այստեղ կամ այնտեղ յայտնացել է:

§ 42. Մ ո վ ս ի ս ա կ ա ն կրօնքը բնաւ չը հաստատեց այնպիսի նոր գաղափար, որ առաջուց ծանօթ գաղափարներից բոլորովին զերազանց լինէր: Մինչև անգամ կարելի է ասել, թէ նա հազիւ բարձրացաւ այն աստիճանին, ինչ աստիճանի վրայ որ տեսնում ենք Աբրահամի ազնիւ, մաքուր և ջերմ ոգին: Բայց Մովսէսն է մի դրական կրօնքի հիմնադիր: Նա որոշ պատուիրանքներ հրատարակեց, արարողութիւններով և տօներով իր ազգի մէջ արմատացրեց և նորանից մի հաւատացեալների ժողով կազմեց: Բոլոր հեթանոսական կրօնքներից մոլոխիսականը նորանով է զանազանվում, որ սորա մէջ միայն «մէկ» Աստուած է ճանաչվում պաշտելու համար, և թէ նա մի աներևոյթ էակ է, որ զգալի կերպով կարելի չէ և պէտք չէ պատկերացնել: Եւ եթէ այսպէս աներևոյթ աշխարհը միութեան գաղափարով ըմբռնուեցաւ և հեթանոսական զարգարանքներից աղատուեցաւ, դարձեալ խորայնլացուց կրօնքը մի սահմանափակ կրօնք էր, միայն մէկ ազգի համար սահմանած և նորա մէջ գործադրելի միաստուածութիւն էր: Մոլոխիսական Աստուծոյ գաղափարը շատ նեղ էր, նա միայն Վարայելի Աստուած է ըմբռնում, և ոչ թէ մարդկութեան և տիեզերքի Աստուած: Այսպէս հասկանալի է, որ թէպէտ և հրէականութիւնը այն չափով միաստուածութիւն էր, մինչև որ նորա զաւանակիցները միայն ինքն իրանց էին նկատում, մինչև որ իրանց հայեացքը միայն ընտրեալ ժողովըրդի սահմանով էին տարածում. բայց այդ սահմանից դուրս հեթանոսական կուռքերը դարձեալ որպէս ներգործող պիտի նշմարուէին: Եւ իրօք էլ խորայնլացիք նոցա տալիս էին երբեմն աւելի և երբեմն պակաս զօրութիւն՝ նաև Սինայի վրայ օրէնք ստանալուց յետոյ. միայն նոցա համարում էին Նոյն վայրի աւելի թ ոյլ: Ուրիշ խօսքով՝ ինքը Նոյովան միայն աւագ ազգային Աստուածն էր իր ժողովըրդի համար, որ սորա հետ թափառում էր, սորա մէջ ապրում էր, իրա համար մի տուն (խորան) չինել տուեց և վերջապէս Երուսաղեմի տաճարի մէջ իր նիստը հաստատեց, — այսինքն դեռ պակասում էր Աստուծոյ ամենազիտութեան, ամենուրեք

լինելու և դործելու գաղափարը։ Ուրեմն մովսիսական կրօնքի տեսական մասը բնորոշին անհաս է։ Նորանում երևում է շատ նեղ աշխարհաչեացք, ուստի և շատ անդամ Իսրայելացոց մէջ հնարաւոր եղաւ, որ ամենակոպիտ կռապաշտութիւնը երբեմն երբեմն լոյս տեսնէ։— Բայց և գործնական կողմից այդ կրօնքը անհաս է երևում։ Նորա վրայ երևում է մի սարկացած, բարոյապէս կոշտ, ևսական և արիւնածարաւ աղզի դրոշմը, մի այնպիսի աղզի, որ ընդունակ է Աստծուն յատկացնել մարմնական պիտոյքներ։ ամենաթըշուառ առևտրական ողի և ամենանշուառ կրքեր։ Աստուած ինքը առաջնորդում է (մովսիսական գրքերից այս բաւական յայտնի է) Իսրայելացիներին, որ խաբեն և զողութիւն անեն. նա պապանձեցնում է Փարաւոնին և Եգիպտացիներուն, որպէս զի նոցա ցոյց տայ նշաններ և հրաշքներ և օինքը՝ փառաւորութիւն, և ինչ բաներով այդ ներդրութիւնն է անում. նոցա վրայ. — գորտերով, մեկններով, շանաճանձերով, ժանտախտով, սև ծակով (կեղ), հրախառն կարկտով, մարախով և անդրանկաց կոտորածքով։ Աստուած օրէնն երկու անգամ դո՛հ (կերակուր) է պահանջում, ամենայն օր խոռնկ՝ քթի անուշահոտութեան համար, նա զո՛հով և փողով իր բարկութիւնը թողնում է. նա հանգրստանում և կազդուրվում է, այնպիսի սաստիկութեամբ ցածնում է, որ ինքը վախենում է, թէ չը լինի որ ժողովրդեան ուտէ. նա տատանում է, փոխոխական է, շտապում է և բարկութիւնը ցածուցանում է, երբ որ Մովսէսը նորան հանգստացնում և մխիթարում է։ Գործ և ուր համար կրօնական շարժառիթ համարվում է պատօր երկիւղը, որ սոսկալի անէճքներով սպառնացած է, և երկրաւոր վարձը, որ նոցա աւետած էր. ի փառս Աստուծոյ սարսափելի կոտորածք են կատարում նոյն իսկ իրանց աղզի ժողովրդեան մէջ, և արիւնարբու վայրենութիւնը այլակրօնների դէմ՝ կրօնական պարտաւորութիւն է։ — Եթաթէ տիրապետական այն մասերից, որով հաւատն աւելի վերմութիւն, լիութիւն, կենդանութիւն է ստանում, աշխոյժ և մաքուր է դառնում, Մովսիսական կրօնքի մէջ հաղիւ հետքեր միայն կան, ուստի և Իսրայելական աստուածապաշտութիւնը զլիաւորապէս

մեռած ձևապաշտութեամբ բաւականացաւ։ Իսրայելացոց բոլոր միտքը դարձրած էր մարդու ժամանակաւոր մարմնական կեանքի վրայ. մարդու հողոյ անմահութիւնը նոցա օրէնքներով մէջ յայտնի է։

Այս համառօտութիւնը, որ Մովսիսական օրինական յիշատակարաններից քաղուած է, բաւական ապացոյց է, թէ Լուրապէլացոց կրօնքի մէջ զեռ էլի շատ հեթանոսական մասեր կան։ Այն ինչ նախամովսիսական ժամանակներից արդէն մի փառաւոր նահապետական կեանքի աւանդութիւններ հասել էին՝ աւելի մաքուր կրօնքի հետքերով. մինչդեռ Ս. Գիրքը բաւական վիպութիւններ է բերում, թէ Աստուած Իսրայելացիներին առանց յայտնութեան չթողեց, այլ ընդհակառակ անդադար զօրաւոր կերպով ցոյց էր տալիս աներևոյթների վաւթութիւնը. բայց նոքա չհասկացան Աստուծոյ յայտնութիւնները և աւելի նիւթապէս ըմբռնեցին նոյնը։ Որովհետև մի էսթետիքականապէս կողմից, հողով սահմանափակ և բարբով ապականուած աղզը անընդունակ է Աստուծոյ բարձր վեհութիւնը ըմբռնել, մաքուր իղէպներ և ազնուազոյն կրօնք դարձացնել էր մէջ։ Եւ ուրեմն չը զարմանանք, որ մենք մովսիսական կրօնքի մէջ միայն մի անկատար և խեղտուած յայտնութիւն ենք գտնում։ Բացի այս շուտով քահանայական դասի, ղեկավար աղզի, անձնական շահերը միջոցը նպատակի տեղ փոխարկեցին, և այնուհետև Իսրայելացոց կրօնքը կարծես ուրիշ նպատակին էլ չը ծառայեց, եթէ ոչ անթիւ արարողութիւններով միայն այդ ղեկավար դասը անուցանելու և պահպանելու համար։ Այս կէտից յառաջադիմութիւնը շատ դանդաղ կարող էր կատարուել։ Շատ քիչերը ցանկութիւն և ընդունակութիւն ունեցան կրօնական աւանդութիւնները քննել, բայց և դոքա շատ զփուրացան տգիտութեան ճշտութիւնը պակասեցնել. բրտութիւնը մեղմացնել, ոգին աւելի բարձրացնել քան ձևը։ Սակայն հետզհետէ էլի երևեցաւ աւելի մաքուր աշխարհաչեացք, դոնէ առանձին անհատներ և նեղ չըջանների մէջ հրեականութիւնը հետզհետէ ազնուացաւ, մասնաւոր մարդարէների և սաղմոսեբրդունների շնորհիւ, և զգացուեցաւ յուսոյ և ճշմարտութեան

մեծ կարօտը, Բաւական է կարգալ օրինակի համար. սաղմ. Խթ. Եսա Ա. 11—17, ԾԸ, 4—8. ԿԶ, 1 և այլն. ՄԻք. 2, 6—8 և այլն.—Բարեւոյնի գերութիւնից յետոյ էլ անմահութեան հաւատը աւելի որոշ կերպով նշմարվում է Հրէից մէջ. Եւ այսպէս ժամանակը կատարուեցաւ և բացուեցաւ Նորա ճանապարհը, որ մեր սերնդեանը ամենամաքուր կրօնք յայտնեց:

§ 43. Ք Ր Ի Ս Տ Ո Ն Է Ա Կ Ա Ն կրօնքը իրապէս աւելի իշխող է ներկայ ժամանակի քաղաքակիրթ ազգերի մէջ. Ի հարկէ պէտք է խոստովանենք, թէ այն դ Ր ա կ ա ն կրօնքները, որ իրանց քրիստոնէական են կոչում, բնաւ չեն ցոլացնում իրանց մէջ Յիսուսի յայտնութիւնը իր խոր ճշմարտութեամբ, մաքրութեամբ և կեանքով, և ընդհակառակ մի քանի դաւանական սահմանները և սովորութիւնները աւետարանի ոգուն և խօսքերին բոլորովին հակառակ են և հեթանոսական են: Սակայն որովհետև լուսաւորեալ աշխարհքի հասուն անհատները մաքուր սրտով քրիստոնէութիւն դաւանում են և այդ կրօնքը ամենից աւելի գերազանց են համարում, ուրեմն միայն այս հանգամանքը նորա վեհութեան ապացոյցը պէտք է լինի: Իսկ ինչով է դա այդպէս վեհ.—Քրիստոնէութեան հի մն ա դ ի Ր Ը ամենայն կողմից մի մեծ անձնաւորութիւն է: Նա իր անսահման իմաստութեամբ աշխարհի լոյս է դառնում (Յով. Ը, 12). անբիծ բարոյականութիւն, մաքուր կամք և կեանք, անղրղուելի հաստատութիւն ճշմարտութեան, արդարութեան և առաքինութեան համար կուռի մէջ, կամաւոր ինքնուրացութիւն և անձնազոհութիւն մարդկութեան համար—ահա այս կատարելութիւններով Նա վսեմագոյն բարոյական օրինակ է մարդոց համար (1, Պետ. Բ, 21 և այլն). Էսթէտիքական իմաստալից հայեացք այն հանգամանքների վրայ, ինչ որ գեղեցիկ և վսեմ է մարդկային կեանքի և բնութեան մէջ, անտրտունջ խոնարհունն Ամենաբարձրեալի տնօրէնութեանց առաջ, կատարեալ աստուածածանօթութեան ներշնչումն մտքի և հոգւոյ մէջ, ահա այս յատկութիւններով Յիսուսի անձնաւորութիւնը ճշմարիտ կրօնասիրութեան կենդանի գաղափար է (Կող. Բ, 9): Ուստի և Քրիստոս բարձր կրօնական հեղինակութիւն դառաւ: Եւ ինչ-

պէս յայտնի է իսկզբանէ անտի քրիստոնէութեան տարածումն սկսուեցաւ նորա հիմնադրի կեանքի պատմութեան քարոզութեամբ: Յիսուսի յայտնութեանց մէջ այնպէս լուսաւոր աշխարհահայեացք կայ, այնպէս մաքուր բարոյականութիւն և երանաւէտ շնորհք, նորա տեսական, գործնական և էսթէտիքական տարերքը այնպիսի վսեմութիւն ունին, որ ոչ մէկ իմաստուն և ազնիւ մարդ այդ գերազանցութեան չէ հասել: Կրօնական հասունութեան օրինակ ունինք. Ի հարկէ քրիստոնէական կրօնքի գերազանցութիւնը միայն այն ժամանակ կը ճանաչուի, եթէ նորա գաղափարի մէջ ուրիշ երևակայական բաներ չենք աւելադրում, որ մարդիկ գիտութեամբ և անգիտութեամբ շատ տնգամ արել են: Բայց իր ճշմարիտ էութեամբ բոլորովին յարմար և արժանի է, որ ամենայն ազգերի և ժամանակների դ Ր ա կ ա ն կրօնք դառնայ և բոլոր մարդկութիւնը մի այնպիսի ընկերութեան վերածէ, ուր իշխում է բանականութիւն, առաքինութիւն և խաղաղութիւն: Աստուծոյ և աշխարհի հետ: Որովհետև քրիստոնէութեան մէջ ճանաչվում է մի Աստուած, որն ուզում է, որ ամենայն մարդիկ օգնութիւն և ճշմարտութեան գիտութիւն ստանան (1, Տիմ. Բ, 4), որ ամենայն մարդկանց Հայր է, որի առաջ բոլորեքեանք որդիք են (1, Յով. Գ. 1, Հռով. Ը, 15), որին հոգւով և ճշմարտութեամբ պէտք է երկրպագել (Յով. Գ, 24): Ուրեմն քրիստոնէութեան մէջ մարդու յարաբերութիւնը Աստուծոյ հետ ուրախ, մտերիմ, և երանական յարաբերութիւն է: Այլ և քրիստոնէութեամբ մարդիկ իրանց մէջ իաղապարհութիւն պէտք է հաստատեն փոխադարձ գթութեամբ: Փրկչի ծննդեան ժամանակ հրեշտակները աւետեցին խաղաղութիւն երկրի վրայ: Յիսուս այսպէս էր ողջունում. խաղաղութիւն ձեզ հետ: Նորա լեմծ և առաջին պատուիրանքը քրիստոնէական ճշմարիտ կնիքը է—միաբանական սէր (Մատ. Ի, 37): Յիսուսի և Նորա առաքեալների խօսքերը, քրիստոնէական իմաստով բնութենով (Յով. 2, 64) անշտնջնական կեանքի, «կենդանի ջրոյ» խօսքեր են, որ լոյս, զօրութիւն և խաղաղութիւն է ապիս սրտին և ուրեմն ամենայն մարդուն և եկեղե-

ցուն անմիջապէս ազդում են իրանց վերին ծագումը (Յուլի 17, 1899. մամկոնաբան զգումի վերաբերյալ ազգայնական) § 44: Արեւմտեան կրօնքի վերաբերութեամբ մարդկային ազգի նպատակը կարող է համարուել քրիստոնէութեան լիակատար և մաքուր իրազորութիւնը ամենուրեք: Այն ինչ մոլորիսական կրօնքը իր զլիսաւոր մասերով ազնուանողո կարօտութեան ունէր և յիրաւի իր հասուն դաւանողներին և նորոգուեցաւ, քրիստոնէութիւնը այնպիսի նպատակի կէտ ցոյց տուց մեզ որ էլ կատարելագործուել չի կարող: Աստի և զորանից աւելի դերադանցը դեռ չէ կրեացել, զորան հասնելը շատ նակա է պատահել, միայն շատ անգամ կեղծ կերպով է քարոզած: Դասկից մինչև այս օր անդադար պէտք է մաքաւէր իր մաքրութեան և հաստատութեան համար: Եւ այս քննական է: Մարդս պատմական, յայտնական կրօնքի մէջ խառնում է իր սեպհականը: Ահա որտեղից է ծագում քրիստոնէութեան հազար տեսակ ընդունուելը և այսպիսիութիւնը մարդու ձեռքի մէջ: Բաղմաթիւ և Եր ճ ու ա ծ ք ն եր, որ ինչպէս և հեթանոսների, հրէաների և մահմեդականների մէջ, քրիստոնէականողների մէջ ևս գտնում ենք, անդիմադրելի չարիքներ են: Իւրաքանչիւրն իւր բնական կրօնք, իւր (անհատական) կենդանալիւորութիւն և զաղափարներ ունի. ուստի անկարելի է, որ երբ և իցէ ամենեցունց մէջ լիակատար միաբանութիւն թագաւորէ, Բաց և այնպէս նման մասերը միաբանում են, ուր անմահը բաժան բաժան է մնում: Եւ այնպէս զլիսաւոր մասերի մէջ համաձայնութիւն հաստատելով կազմվում են դաւանակիցներին տարբեր տարբեր ժողովներ: Արդէն առաքններին ժամանակ մէկն էր պաւղոսեան, միւսը սաղոմոսեան, երրորդը կեփայեան, չորրորդը քրիստոսեան (1. կոր. Ա, 12): Իսկ այժմ կայ հռոմէական, բողոքական, լուսաւորչական, և այլն, և նոցա ստորաբաժանումներ:— Այս բոլոր կուսակցութեանց վրայ ի հարկէ կրկնու մեծ պարտաւորութիւն կայ դրած. ճանաչել և սրբագործել կրօնքով գիտութեանց միջնորդութեամբ ձեռք բերած ճշմարտութիւնները և համբերող լինել այն բաների մէջ, ինչ որ «հաւատոյ» առարկայ է: Արեւմտեան պատմա-

կան իրողութիւնները ոչ մի կերպ չը պէտք է կեղծուեն, կրօնքի յիշատակարանները չը պէտք է ծուռ մեկնուին. քրիստոնէական վարդապետութիւնները մարդկային քմահաճութեամբ չը պէտք է խառնաշփոթուեն և հալածուեն: Դեռ այս օր էլ պէտք է մտքակուր, ինչ որ Յիսուսը կեղծաւոր փարիսեցիներէ մէջ մտրուում էր: Աստուծոյ պատուիրանքները չը պէտք է զանցառուել մարդկային հաճոյքների համար (Մատ. ԺԵ, 3): ոչ ոք չը պէտք է սպանէ զողոճ և նորա ժառանգութիւնը տիրէ (Մատ. ԻԱ, 38): մարդոց հպտք է թաքցնել զիտութեան փականքները (Գուկ. ԺԱ, 52): Արեւմտեան կրօնական հանգանակներում են հարկաւոր է սլայծաւ լոյս տարածել, որքան որ մեր գիտութեամբ հասանելի է, իսկ խաբէութեան դէմ մաքաւել ամենայն ուժով: Եւ այս արել է քրիստոնէութիւնը իրկրանէ անտի և միշտ բողոքել ու պատկազմել է ճշմարտութեան համար: Քրիստոնէութիւնը (չնք ասում կղերը) ճանաչում է խեղճարկութեան և քննութեան ազատութիւն, ճոզին չը պէտք է շիջուցանուի, ամենայն ինչ պէտք է փորձուի (1. թեա. Ե, 19): Մանաւանդ այս վերջինը շատ կարևոր է, որովհետև ժողովրդեան մեծ մասը առանց մի ջն որդի չի կարող հետև ժողովրդեան մեծ մասը առանց մի ջն որդի չի կարող ըմբռնել: Քրիստոնէ վարդապետութիւնները մեծ արթնութիւն և քարեխղճութիւն է հարկաւոր: որ մաքուր ջուրը ճանապարհին չը պղտորուի, երբ որ աղբիւրից դիտի բերանն է հանում: Եւ այս ոչ միայն մի կրօնքի պատմական նշանակութիւնը, այլ նորա բարոյական արժէքը նմանապէս քննութեան առարկայ է: Արեւմտեան հարկաւոր պէտք է յանդիմանուի, եթէ որ և իցէ չարիով անբարոյական մասեր ունի իր մէջ: Այսպէս որ և իցէ չարիով անբարոյական մասեր ունի իր մէջ: Այսպէս կրօնքի դէմ, որքան որ նորա մէջ Աստուծոյ զաղափարը անմաքուր և բարոյականութիւնը վտանգաւոր կերպով էր ներկայացած: Իրաւացի էին Քրիստոսի քարոզները փարիսեցիների ոյղծ շահասիրութեամբ շինած և կեղծաւոր կրօնքի դէմ (համեմ. զոր օր. Մատ. ԻԳ): Իրաւացի է նաև այս օր ամենայն լուրջ պարտաւորման մի այնպիսի կրօնքի դէմ, որ բարոյական հաստատութիւն չունի, կամ նա և եթէ ծառայում է որպէս վարդապետ միայն մամկոնաբանական յիմարաց ճանրմայ իւրո: մս

այլ և այլ շարութիւն և վատութիւն ծածկելու համար: Աւելորդ է մի անգամ էլ յիշել, թէ քրիստոնէութիւնը որքան իրաւունք ունի բարոյական վճիռ կարգալու, քանի որ միայն բարոյականութեան իրաւունքով նորա պատմական նշանակութիւնը ճանաչուեցաւ: Յիսուսի կրօնքը ինքն ըստ ինքեան բարոյական է: Ուրեմն այժմ մտում է միայն, որ այդ աւանդած բարիքը պահպանուի: Մենք պէտք է արմատախիլ անենք մեզանից այն ստրկական և երկչոտ ոգին, որ դեռ էլի ղողում է Աստուծոյ բարկութեան առաջ՝ Նորան պատիժ ու պատուհաս կարծելով, և որ շատ տանջանքների պատճառ է դառնում,— Աստուած է սէր: Մենք կենդանի քրիստոնէութեան տեղ այլ ևս չպէտք է դնենք մեռած ձևեր և սովորութիւններ և նոր շղթաներով կաշկանդենք ոգին,— Յիսուսն ուղում էր մեզ առաջնորդել, որ հոգւով և ճշմարտութեամբ երկրպագենք, Աստուծոյ ազատ որդիք դառնանք: Մենք ատելութիւն և երկպառակութիւն չը պէտք է բորբոքենք կրօնքի համար.— Գրիստոսի աւետարանն է խաղաղութիւն:

§ 45. Բայց հենց այս անգամանքներում հին ժամանակներից մինչև այս օր սարսափելի կերպով մեղքեր են գործուում: Արդէն Պաւղոսը զանգատում է, որ նոր հաստատուած քրիստոնէական դաւանութեան մէջ անաստուած մարդիկ, շիրանց որովայնին ծառայելու համար, ճերձուած և գայթակղութիւն են և մտցնում, և մի և նոյն ժամանակ զբաղցրաբանութեամբ և օրհնաբանութեամբ որսում են անմեղների սիրտը (Հռով. ԺԶ, 17...): որ դաւանակիցները իրար «խածատում և ուտում» են (Գաղ. Ե, 15): որ ոմանք քրիստոս են քարոզում ճախանձի և հակառակութեան համար» (Փիլ. Ա, 15): Ախտոս որ այս օր էլ նոյն է: Աստուծոյ արքայութիւնը երկրի վրայ դեռ էլի ազմուկի մէջ է այն անթիւ յանդուութիւններով, որ շահասէր, իշխանասէր, մեծամիտ և թերակիրթ մարդիկ համարձակվում են գործել: Գեռ շատ ջուր կը թափուի ծովի մէջ մինչև որ Հայ լուսաւորչականը և Հայ կաթողիկէ մշտնջենապէս հաշտուեն միմեանց հետ և իրանց մանր կուսակցական ոգին թօթափեն իրանցից: Պատմութեան մէջ սե հոգւով կանգնած բազմաթիւ խայտառակութեան սիւներն

ու արձաններն դեռ չլին խրատել մեր սերնդեան, թէ մարդիկ խաղաղութեան և անլորրութեան աւետարանը քանի անգամ պատրողական պատահաւ են շինել ատելութեան, թշնամութեան, մատնութեան և հալածանքի համար: Գրիստոնէութիւնը շատ անգամ իր վարդապետից ուրացել է և չէ կարողացել միաբանութիւն պահպանել իր մէջ: այսպէս նոր նոր կրօնքներ ծագեցան, ուրեմն նոր նոր ճեղքեր բացուեցան մարդկութեան մէջ: Սպանիայի, Անդլիայի, Բոհեմիայի և ուրիշ աշխարհների պատմութիւնը շատ անմխիթար բաներ է պատմում հաւատոյ հալածանքների մասին, որ անթիւ անհատների բախտը ոտնակոխ արին և ամբողջ ազգերի զարգացումը կանգնեցուցին: Պէտք է խոստովանել, որ հազարաւոր մարդիկ խարոյկների Պէտք է խոստովանել, որ հազարաւոր մարդիկ խարոյկների վրայ գոհուել են, որ Մոլոխի երկրպագութիւնն անգամ գուցէ այդպէս ընդարձակ և այդպէս անգուլթ չէր: Բայց մեր Փրկիչը միթէ դժուար և անար խաչուեցաւ: Բայց որովհետև մարդիկ չը հակացան Գործա շարչարանքի խորհուրդը, և ամենասուրբ բանը ոտի տակ առան, ուստի և յանուն հաւատոյ եղբայր եղբորից հեռացուցին, ամենասուրբ կապերը խղցին, արեան վճիռներ կարդացին, յաւիտենական բանադրանք յայտնեցին, թոյն և սուր Աստուծոյ ծառայութեան նուիրեցին, մարդուս մէջ խուզարկութեան ոգին սպանել ջանացին, արեան մէջ թաթախուած ձեռքով երկնքի պսակը բռնել ուղեցան: Միայն վերին աստիճան կուրութիւնը կամ շարութիւնը այս գործերի մէջ կարող էր «Աստուծոյ փառաբանութիւն» տեսնել: Շատ պատեհ կերպով մի բանաստեղծ ասում է. «Արդեօք այն երկնային արքայութիւնը, որ մարդիկ այդպէս տանջում են իրար, ճշմարիտ դժուար չէ»:

Այս սուկալի անցքերը աչքի առաջ ունենալով, ինչ է խրատուած մարդկութիւնն ու քրիստոնէութիւնը.— Խղճի ազատութիւն, համբերութիւն, ներողութիւն: Եւ այս ոչ թէ լոկ միայն սղորմութիւն պէտք է լինի, այլ այս սրբազան պարտք է իւրաքանչիւրի համար. ամենանուազ բանը, ինչ որ մէկը միւսին պարտական է հաւատոյ հանդամանքներում: Աստուծոյ աթոռի առաջ ամեն մէկ մարդը հաւասար է միւսին: Մենք պէտք է

և կարող ենք միմեանց լուսաւորել և առ բարին առաջնորդել քայց բռնի յափշտակել մեկից հաւատը բռնի ընդունել տալ նորան մեր հաւատը:— Ընկեր կարող: Ամեն հայն մարդ հաւատում է ինչ որ կամենում է, կամ աւելի լաւասել՝ ինչ որ նա իր ամբողջ հողեկան զարգացման համեմատ հաւատալ և իր խզմտանքի ու Աստուծոյ առաջ դաւանել կարող է: Անձնական տարբերութիւնները համար վէճ չը պէտք է բարձրանայ, այսպիսի վէճերը միշտ նշան են, թէ ոչ միայն մեր հողեկան զարգացման ծանօթութիւնը, այլ և քրիստոնէական կրօնքի ճշմարիտ ողին զեռ շատ պակաս է: Եննք չը պէտք է մոռանանք, թէ մեր գիտութիւնը, միայն փոքրիշատ է և կը վիճի, օւտի և սիրով և ներողամիտ պէտք է լինինք առ միմեանք (Վ. Կորն. Ժ. 9): չը մոռանանք թէ ամենաբարձրեալ Աստուածը մարդկային ջնորքներեց ոչինչ վտանդ չի կարող ունենալ, մարդկային մտւածանդութեամբ չի կարող հաստատուիլ, թէ առանց արտաքին բռնութեան մարդու սրտի խորքերի մէջ Աստուած կը կարողանայ միշտ և անդադար աւելի վաստաճար կանգնեցնել, որ ըմբռնէ իր կրօնական մտւորութիւնները: Ուստի— խաղաղութիւն երկրի վրայ աշխատանքայ, միջարդար դատարի ստորոս միջբիւտու մասկուլատած յոճոտայ դաս մ միջի աղ ջնն մասդա, միջամաջ յոմարս միքո մասկուլիդարոսլ ջնն միջի մտացմար յոմոյ զմն յիջմիդ իոյոն ճառարակ միջմոզը սլա ունի իտարս նայ դեմիտոն մաճիտաս միջմի ապ յոմասն անի յոմագաւար յոճոտայ յոյ յոլար ջնն իդ § 46. Կրօնքն ինքն ըստ ինքեան մի յներքին հողեկան հանդամանք է: Բայց շատ տեսակ արտաքին ձևացումներով ևս կարող է յայտնուել: Այդ տեսակները երեք կարգի կը բաժանենք՝ կրօնքի ծագման երեք զլսաւոր պատճառների համեմատ: Նախ տեսնենք թէ կրօնքի է ս թ է տ ի ք ա կ ան ձևացման կերպը որն է: ա օյ մաճիտարդամ, մաճիտղեցեամ, մաճիտտ ձ գաղինչ որ մեր սրտին առանձին կենդանութիւն է տալին, այն չարժ և դարի է տալին նա և մեր մարմնունը: Բանաւանդ կրօնական աղբուրները յայտնի երևում են բնական և ակաւմայ անդրադարձութիւններով: Աստուծոյ վեհութեան զգաց-

ԿՐՕՆՔԻ ԶԵՆԱՆԱԼԸ ՀՐԱՊԱՐԱՍԿԱՍՑ

մունքն զգալով՝ մարդն իր ծունկը խոնարհում է: ձեռքերը բարձրացնում կամ հաւաքում է, ամբողջ հասարակութիւնը խորհրդաւոր արարողութիւններ և սրբազնացած սովորութիւններ է կազմում և հաստատում: զէմքի դժադրութեանց մէջ սլաակերանում է խնդալից աղաւթնութիւն առ Աստուած կամ անվտան փոքրողութիւն, ջերմ սէր առ Հայրն ամենայնի և մարդկութեան կամ սառն անտարբերութիւն, աշխոյժ լոյս կամ խաւարածին յուսահատութիւն, և այլն: Կրօնական զգացմունքը ձայնով ևս արտայայտւում է: Աստուծոյ մեծութիւնն ու բարութիւնը զգալով՝ մարդը բացականչութիւններ է հանում, աղօթում է, տաղեր է ասում: Եթէ պահանջ կայ, որ բարեպաշտական զգացմունքներն աւելի զգալի և զօրեղ կերպով յայտնուին, մարդն իրան ծառայեցնում է նախ բնութիւնը: Նա աստուծութեան դոճ է բերում, նուիրում է նորան կենդանիներ, ծառեր, կրակ և այլն: Ապա նոյն նպատակով զործ են ածվում և դ ե զ ար ու ե ս տ ն եր ը, ինչպէս նկարչութիւնը, ճարտարապետութիւնը, անդրիագործութիւնը, բանաստեղծութիւնը, երաժշտութիւնը: Աներևոյթ գորութիւնները որեւիցէ զգալի կերպով արտաքին ձև են ստանում, կամ կուլտ և անձաշակ տձևութեամբ կամ նուրբ արուեստական ստեղծողութեամբ, աստուածութիւնների պատուի համար տաճարներ են կանդնում: զերեզմանի տապանի վրայ հաւատոյ, յուսոյ, սիրոյ և անմահութեան նշաններ են հաստատվում: զանդակները, քշոցները, երգեհոնները քարոզում են սրտի կրօնական տրամադրութիւնները: ձայնական արուեստը նոյնպէս այդ նպատակով է զործ ածվում, մանաւանդ նպաստում է կրօնական տաղերին և մեղեդիներին, որ առանձին առանձին կամ խմբովին մրաբանութեամբ բարեպաշտ ժողովուրդեան ողին է ձեւացնում: Անա այս միջոցներով ժողովուրդը հրապարակաւ միաւտեղ Աստուծոյ երկրպագում է սրտեալ ժամանակին, մանաւանդ կիրակի և տօն օրերին, որոնց հետ անցեալ կամ ներկայ նշանաւոր եղելութիւնները կապուած են և յիշատակի արժանի են: Որպէս զի կրօնական զգացմունքը այսպէս ինքնարուխ, ճշմարիտ, էսթետիքական կերպով ձևանայ, ի հարկէ նախ

հարկաւոր է, որ նոյն կրօնական զգացմունքը կենդանի լինի: Եթէ ժողովրդեան մէջ բարեպաշտութեան ոգին անհետացել է, ժողովներին յաճախելը պակասում է, կապերը թուլանում են. և միայն այնպիսի սրտեր, որոնք Աստուծոյ ներկայութիւնը կենդանի զգացել են, միայն նոքա կարող էին այնպիսի հրաշալի կրօնական ստեղծագործութիւններ յառաջացնել, ինչպէս որ մեր շարականներն են կամ ուրիշ ազգերի պատկերներն ու երաժշտական գործերը: Ի հարկէ ուր սիրտը մեռած է, նա ինչպէս պիտի կարողանայ արտաբնատ (հրապարակաւ) յայտնուել և ձևանալ:

§ 47. Եթէ կրօնքի էսթէտիքական ձևացները նախ և առաջ ծառայում է ներքին զգացմունքները արտայայտելու համար, ուրեմն ներքին զգացմունքները նորան նախորդում են. իսկ ինքը վերջնակէտ է դառնում,—նա յետոյ ինքը դառնում է արթնեցնող և սկզբնակէտ կրօնական շարժումների: Այսինքն քանի որ մարդս սովորում է իր սրտից կրօնքը դուրս բերել արտաքին աշխարհ, հնարաւոր է դառնում զրոյց ևս նորա մէջ նոյնը դարձեցնել և կենդանեցնել. մինչև անգամ առանձին մարդկանց և ամբողջ ժողովրդեան բարեպաշտական ոգին կարելի է զանազան գեղարուեստների ազդեցութեամբ աւելի զօրացնել և կազդուրել: Ուրեմն էսթէտիքական ձևացումներով կարելի է սրտերը մարմնական աշխարհից վերացնել, և հոգեկան աշխարհքի յանդիման տանել և ուրեմն մարդիկ կարող են կրօնական հանգամանքների մէջ միմեանց օրինակ, զարկ և կենդանութիւն տալ:

Սակայն այն էլ չը պէտք է ծածկենք, թէ կրօնքի էսթէտիքական ձևացմամբ նոյն իսկ կրօնքը երկու զոռուանալու վտանգ ունի իր առաջ: Բազմամարդ փողոցների գլխին աղօթում էին Փարիսեցիք, ամենքը տեսնում էին նոցա գործը, նոցա երեւը խոնարհ մեղանչականութիւն էր նկարագրում, բայց նոքա կեղծաւորներ էին: Եւ այս օր էլ նոյն է. շատ մարդ, որ զլուխը ձուռն է, աղիողորմ կամ քաղցր բարեպաշտական կերպարանք է շինում, ծնրադրութեամբ աղօթում է, ճշտութեամբ Աստուծոյ տունը յաճախում է, տաղ և պատկեր է

սիրում և այլն,—նա իր սրտի ծածուկ տեղերում դեռ էլի պահում է աշխարհական հոգսեր, մեծամտութիւն և ուրիշ խաւար մտքեր: Ուրեմն նա սրբապղծում է այն, ինչ որ ճշմարիտ-բարեպաշտ հոգու մէջ Աստուծոյ հետ միաբանելու ներքին ազդմամբ անհրաժեշտ հարկաւոր բան է, և այն կեղծաւորութեան գործիք է դարձնում:

Իսկ միւս կողմից էսթէտիքական ձևացմամբ կրօնքի մէջ կարող է մասամբ կամ բոլորովին մեռել ու թիւն, հոգւոյ սպանութիւն հաստատուել: Այն ինչ էսթէտիքական միջոցների սկզբնական նպատակն այն է, որ նորանով հոգին տրամադրութիւն ստանայ դարձնել իւր միտքը զգայական աշխարհից գերզգայական աշխարհ՝ շատերը իւրեանց միտքը դադարեցնում են հէնց նոյն իսկ միայն տեսած և լսած, միայն նիւթական, միայն զգայական նշանների վրայ, կամ դորանից շատ չեն հեռանում, որովհետև նոցա հոգին մեռած է աստուածային հանգամանքները հասկանալու համար: Այս պատճառով հեթանոսական ազգերի մէջ, ուր առաջ աւելի հանճարեղ կերպով երկրպագվում էին բնութեան մէջ իշխող գորութիւնները, շատ հեշտ տարածուեցաւ սոսկ նիւթական կապաշտութիւնը, հէնց որ նոքա աստուածութիւնները սկսեցին զգալի կերպով պատկերացնել: Այս տեղ նիւթական կուռքերը գլխաւոր բան դառան, նոցա սկսեցին լուանալ, սրբել, օծել, զգեստաւորել, զարդարել, խնկարկել, նոցա համար տօնախմբութիւններ հաստատեցին, զո՛հ և պատարագ մատուցին, պար և դուսանքով յարգեցին, և այլն. իսկ պատկերների նշանակութիւնը կորաւ, աստուածութիւնը մոռացուեցաւ և մարդու ձեռքի շինած գործքերով մտքից դուրս մղուեցաւ: Նոյնը միշտ կատարուել է նաև հեթանոսութիւնից դուրս: Այն ծէսերն ու արարողութիւնները, որ սկզբում Ամենաբարձրեալի փառաւորութեան համար միայն միջոցներ պէտք է լինէին, շատ անգամ ինքեանք նպատակ դառան կրօնական բարեպաշտութեան համար, չքեղ հանդէսներ կատարելու ժամանակ՝ մոռացուեցաւ թէ դա ինչ խորհրդով է կատարվում: Սրտի խորքից աղօթքի փոխարէն լոկ միայն շրթունքի պաշտօն հաստատուեցաւ, լոկ միայն սահմա-

նած բառերի մեքենայական անձաշակ գոռում գոչում: Նիւթական պատկերները Աստուծոյ տեղ և նիւթապէս սյաշտուեցան: Կրօնական բանաստեղծութիւնն ու երգեցողութիւնը նոյնպէս սոսկ ակնաջիւղ և շրթունքի գրգիռներ զառան, միայն շատ սակաւներն մէջ զարթեցնելով նոցա հանձարեղ հեղինակների մեծ և զգայուն հոգւոյ արձագանքը:—Քահանան, քարոզիչը, դպրոցը և ճաշակաւոր պարզութիւնը յիշեալ միջոցներէ՝ կարող են և պարտաւոր են այդ յիշանդանրի առաջնաւնել:

§ 48. Գառնում ենք կրօնքի տրամաբանական ձեւացման: Ի հարկէ գորա միջոցն է բանաւոր և դրաւոր լեզուն: Խսկապէս ասելով՝ նորանով կարող ենք մենք միայն մտքեր նշանակել, և ոչ թէ ներքին կեանք և զգացմունք ձեւացնել դրամաբանական միջոցով: ուրեմն կրօնքի էսթետիքական տարերքը լեզուով նշանակելու ժամանակ՝ մենք միայն նոցա գաղափարներն ենք տալիս, իսկ սոցա միջնորդութեամբ գիտակցութեան մէջ շարժեցնում ենք կրօնք: այսինքն՝ վերացականով իրականն ենք զարթեցնում:

Ինչպէս որ մարդս առ հասարակ իսկզբան անորոշ տալարութիւններէջ հետզհետէ արամաբանական գաղափարներ է կազմում, այնպէս էլ աներևոյթներն մասին հետզհետէ անբացատրելի ազդմունքներից և բազմատեսակ երևակայական գործողութիւններից որոշ մտքեր կազմեց: Եթէ առաջ նոցա մասին առակաւոր ձևով, նշանական կերպով, առասպելական դարդերով էր խօսում, հետզհետէ սկսեց պայծառ գաղափար ստանալ կրօնական հանգամանքների մասին, որ և սկսեց որոշ խօսքով և նշանակել և արտայայտել: կրօնական ազդմունքների ամենապարզ տրամաբանական ձևացումը Աստուծոյ կատարելութեանց անուններն են: Նորա այն զգացմունքների յայտարարն են, որ բարձրագոյն էակի բազմատեսակ յայտնութիւնների ազդեցութեամբ կազմվում են, և որոնք շատ անգամ կրկնելովը և իրար մէջ ձուլուելով սաստկանում և զերջապէս զգալի գաղափարներ են դառնում: Համեմատութեան համար յիշենք Բրահմա (նախամեծ), Եհովա (յաւիտենական և անփո-

փոխ), Տէր Սաբաովթ (Տէր զօրութեանց), Աստուած (հաստող կամ աստ անող), Երկնային Հայր, Ամենակարող, և այլն:— Իւրաքանչիւր այս անուան մէջ մի որոշ գաղափար կայ, իւրաքանչիւրը Աստուծոյ այս կամ այն գերազանցութեանց յայտարար է, որ մարդը աւելի ըմբռնել է:— Իսկ եթէ բարձրագոյն էակի մէկ որոշ անունը յետոյ աւելի տարածվում է և հասարակաց է դառնում, բայց մի և նոյն ժամանակ նորա գաղափարը բազմակողմանի կերպով ընդարձակվում և աւելի որոշվում է,—այն ժամանակ անունը (Աստուած) ստանում է ստորոգելիք, որով Ամենաբարձրեակի էութիւնը, գործքերը, գերազանցութիւններն են յայտնվում. այսպէս կազմվում են գատողութիւններ, ինչպէս հետեւեալ օրինակներով պարզ երևում է՝ Աստուած է հոգի, Աստուած է արարիչ, Աստուած է ամենուրեք, Աստուած է մի միայն: Եւ այսպէս մեր նկարագրած շարժաւթներով հետզհետէ ծագում են մարդու մէջ անթիւ կրօնական զգացմունքներ, որ նա հաւատոյ հանդանակով դաւանում է, և որ ի սկզբան միայն (ներքին և արտաքին) փորձառութեան արդիւնք են: Սակայն օրովհետեւ, ինչպէս տեսանք, մեր գաղափարները աներևոյթների մասին շատ անհաստատ և փոփոխական են, ուստի և կարօտութիւն է ծնանում, որ մենք մեր հաւատոյ մասին մեղ հաշիւ տանք: Եւ այսպէս հետզհետէ կրօնի փիլիսոփայութեան գիտութիւն է զարդանում: Նորա նպատակն է զլխաւորապէս մարդկային յատուկ հանգամանքները քննել, ուրեմն ցոյց տալ կրօնքի ծագման գործողութիւնքը, արմատները, տարերքը, հոգեբանական ձևերն ու արտաքին կերպարանաւորութիւնքը, որի մի համառօտ ու պարզ փորձը մեր այս գրուածքն է: Ի հարկէ նա մի և նոյն ժամանակ քննում է, ինչպէս և մենք արեցինք, մեր (անձնական) կրօնական համողմունքները, թէ մենք ի՞նչ չափով կարող ենք Աստուծոյ և անմահութեան գաղափարներին որոշ բովանդակութիւն տալ և մի բարձրագոյն էակի ինտելեկտեան և մահից յետոյ մարդկային հոգւոյ շարունակութեան համար ապացոյցներ (դատողութիւններ) առաջ բերել:

§ 49. Այս արամաբանական ձևացումները, որոնց մասին

որ խօսեցինք, վերաբերում են նախ և առաջ ընդհանուր մարդկային (բնական) կրօնքին: Բայց պատմապէս աւանդած դրական կրօնքն ևս կարող է ճիշտ լեզուաբանական արտայայտութիւն ստանալ: Այս կատարվում է հաւատոյ մասունքներով (դոգմաներով), որով որոշ դաւանութիւնը իր հաստատութիւնն է ստանում: Աստուածաբանութիւն (դոգմատիք) է դրական կրօնքի հաւաքական կարգաբանութիւն, որ իր վսեմ շահերի համար ոչ աւանդութիւնները պէտք է բռնադրուէ, ոչ գիտութեան ճշմարտութեանց յարզը անտես անէ: Ճշմարիտ քրիստոնէական հաւատոյ վարդապետութիւնը պարունակում է իր մէջ կարգաւ Յիսուսից յայտնած կրօնական համոզմունքները, որ նոր կտակարանի մէջ բազմիցս կրկնվում են: Այդ ժամանակ կրօնքի աղբիւրների իմաստը պէտք չէ կանխակալ, միայն մի որ և իցէ ժամանակի մէջ իշխող, մտքով բացատրուի, այլ ամենայն հաւատարմութեամբ հոգով և ճշմարտութեամբ ընթանուի այն, ինչ որ Քրիստոս վարդապետել է: Կը որպէս զի մէջը կամաւոր և ակամայ սխալներ և կեղծութիւններ չը սպառնն, արթուն պէտք է լինի պատմական և լեզուաբանական քննութիւնը, որ մեր ժամանակ մեծ յառաջադիմութեան է հասել. քրիստոնէութիւնը մի որոշ ժամանակ ծագել է, որոշ ժողովրդեան մէջ, որոշ հանգամանքներում, ուրեմն պատմական կնիք ունի իր վրայ, և այս բանը ամենայն մաքրութեամբ պէտք է ըմբռնէ աստուածաբանութիւնը: Ի հարկէ աստուածաբանութիւնը չի կարող զանց առնել բնական կրօնքը, բայց նա այդ աշխատում է կապել դրական կրօնքի հետ և աւանձին յայտնութիւնից զոյացած վարդապետութիւնների հետ՝ որ աստուծոյ էութեան, Քրիստոսի անձնաւորութեան, խորհորդների մասին են, մէկ խօսքով այն վարդապետութիւնների հետ, որ ամենայն քրիստոնեային, ուրեմն և ընթերցողին, յայտնի է, բայց որը մեր ծրագրից դուրս է:

Իսկ որովհետև ի սկզբանէ անտի քրիստոնէութեան դաւանողները իրանց Վարդապետի կրօնքը տարբեր կերպով ըմբռնեցին, պէս պէս վէճեր ծագեցան հաւատոյ մասին, և որովհետև իրանց մէջ համաձայնութիւն չը կարողացան հաս-

տատել՝ քրիստոնէական կուսակցութիւններ կազմուեցան իրանց տարբերական վարդապետութիւններով: Այս տարբերականութիւնը վաւերացնելու համար զանազան հաւատապատումներ և ժողովական կանոններ սրբագործուեցան և կանոնական գրքերի (Սուրբ Գրոց) շարքը դասուեցան: Բայց այս եռանդի մէջ այն գրուածքների բուն նշանակութիւնը մոռացուեցաւ: Մարդիկ մոռացան, որ նոյն գրքերը Քրիստոսի և Նորա խօսքերի հետ հաւասար նշանակութիւն չեն կարող ունենալ, թէ ոչ թէ նոցանով աւետարանը պէտք է բացատրուի, այլ աւետարանով ամենայն այդպիսի գիրք պէտք է դատուի: Թէ նոքա ոչ թէ աստուածային, այլ մարդկային ծագում ունին և որոշ արտաքին հանգամանքների ծնունդ են, թէ նոքա որպէս ժամանակի պահանջի լրումն որոշ պատմական յարաբերութիւն ունին և նկարագրում են՝ ինչպէս արդեօք քրիստոնէութիւնը ըմբռնուեցաւ որոշ ժամանակին և որոշ անձինքների կողմից և չէ թէ անհրաժեշտ են իրանց դոյնութեան պատճառաւ և հարկեցուցիչ ճշմարտութիւններ են բովանդակում ամենայն մարդկանց և ամենայն ժամանակների համար: Ի հարկէ նորա մէկ մասը պէտք է յարգուի որպէս սքանչելի յիշատակարաններ ճշմարիտ քրիստոնէական սրտի և մտքի, անդրդուելի հաւատոյ ջերմութեան և հաստատուն հաւատարմութեան, ինչպէս օր. մեր շարականներն են. բայց և այնպէս ամենայն կրօնական կոչուած գիրքը առանց քննութեան չի կարող ճշմարիտ քրիստոնէութիւն կոչուել, ուր մենք պատուէր ենք ստացել, թէ «Մէկն է ձեր Վարդապետը, և այն է Քրիստոս»: Մենք չը պէտք է զարմանանք, որ այսքան վէճեր են ծագել քրիստոնէութեան մէջ, ուրեմն նաև այնպիսի գրուածքների միջնորդութեամբ, որոնց սկզբնական նպատակը աւելի բարձր է եղել, քան հերձուացք սերմանելն, որովհետև կուսակցական ողին կամ այդ կուսակցութեանց կարապետների անձնական շահասիրութիւնը և իշխանասիրութիւնը այդ էր պահանջում, իսկ ամբողջ առանց քննութեան նոյն շաւղով զնայ: Գորա հակառակ ազատական հոգով մտածող քրիստոնեայն աւելի և աւելի բացայայտ կերպով համոզվում էր, թէ

ոչ մէկ մահկանացու, ով և լինի և որ ժամանակի զաւակ ևս լինի իշխանութիւն չունի ուրիշ մարդուն հաւատոյ հանգամանքներում հրամայել: Մենք Հայերս մեզ բախտաւոր պէտք է սեպենք, որ այն վէճերի վտանգները շատ շուտ հասկացանք և նոցանից հեռու մնայինք, երեք տիեզերական ժողովները բաւական համարեցինք և միւսներում էլ մասնակից չեղանք՝ մեր նախնական աւետարանական պարզութիւնը և ազատութիւնը պահպանելու համար. մենք նոր դաւանութիւններ չը հնարեցինք. մեր հոգևոր նոր գանձը շարականներն են, բայց նորանով միայն փառաբանում ենք Ամենաբարձրեալին իր սքանչելի գործքերի համար. մեր հայրերը իրանց աստուածաբանութեան բուն և յատուկ աղբիւրը համարել են Ս. Գիրքը, և մեր հայրապետները յայտնի չէ Ս. Գրքի հետ հաւասար զօրութիւն ունեցող որ և իցէ սխտեմայական զոգմատիք, աստուածաբանութիւն, հաւատապատում, հաւատոյ մասանց վարդապետութիւն և այլ նորագոյն նորամուծութիւններ օտարի աղղեցութեամբ, որոնք միտքը կաշկանդում են. Ս. Գրքի հեղինակութիւնը թուլացնում են, և զիտօւթեանց ճշմարտութեանց առաջն հաւատքը վտանգի մէջ են դնում: «Յաճախապատումն» «Ընդհանրականը» որչափ սքանչելի գրուածներ են, նոքա դարձեալ անձնական, պատմական, այս և յարգելի, ժառանգութիւնք են:

Վերջապէս կրօնքի տրամաբանական շարքումն է կրօնքի ուսուցումն դպրոցների մէջ, քարոզ և ճառախօսութիւն ժողովրդեան առաջն: Ուրեմն հրապարակական աստուածապաշտութիւնը երկու ձևով է կատարվում, այն է էսթէտիքական և տրամաբանական ձևով: Ամենայն եկեղեցի ունի իւր յատուկ տեսանելի և լսելի արտայայտութիւններ, այն է մեզ յայտնի էսթէտիքական և տրամաբանական ձևացումներ (դեռ չենք խօսում գործնական կեանքի մասին), որոնց ներքին կապը կազմում են դաւանակիցների ներդաշնակ տրամադրութիւնն ու հաւասար համոզմունքները:

§ 50. Թէպէտ և կրօնքի էսթէտիքական և տրամաբանական ձևացումները բոլորովին տարբեր են իրարից, բայց շատ

անգամ շատ մերձ են և կապվում են իրար հետ: Արդէն Սուրբ Գիրքը, որ հաւատոյ և դիտութեան աղբիւր է, մասամբ նկարագրում են զգացմունքներ, տրամադրութիւններ, յոյսեր, ցանկութիւններ, և այլն, մասամբ սոսկ զազափարներ են յայտնում. և ուրեմն երբեմն բանաստեղծական և երբեմն տեսական կնիք են առնում իրանց վրայ: Այսպէս են շարականներն ու տաղերը. նոյն են և աղօթքները: Հոգևոր ձառերն ու քարոզները թէպէտ և ուսուցանելու մտօք զրվում ու ասվում են, որ միայն տրամաբանական ձևով կարող է կատարուել, բայց նոքա պէտք է շինողական աղղեցութիւն ունենան, ուրեմն զուրկ չը պէտք է լինեն նաև էսթէտիքական տարերքից (ճարտասանական և միմիջական զարդերից): Եւ ի հարկէ, որովհետև կրօնքը իսկութեամբ աւելի մի նախազգածութիւն է, քան պայծառ մտածողութիւն, ապա ուրեմն էսթէտիքական ձևացմամբ աւելի աղղու կերպով կարող է կերպարանալ, քան տրամաբանական ձևացմամբ: Տրամաբանական զազափարները միշտ սուր գծերով են սահմանվում, այն ինչ էսթէտիքական միջոցները զգացումներին և երեակացութեան որոշ ծրագրի մէջ չեն կաշկանդում և կրօնքին իր ընթացահոս, շարժուն և անհասանելի բնաւորութիւնը իրան են թողնում: Այս պատճառաւ մի և նոյն էսթէտիքական ձևացումները կարող են շատ արտերին համապատասխան և բաւական լինել, և մինչև անգամ այն ժամանակ ևս միաբանել նոցա ի մի ժողով, երբ նոքա կրօնական զազափարների մէջ մասնաւոր տարբերութիւններ ունին: Իսկ երբ որ տրամաբանական ճշդութեամբ ձևանում են նոքա, այն ժամանակ որոշ սահմանները բացարձակ բացվում են և անհամաձայնութիւնները զիտակցութեան մէջ զգալի են դառնում: Եւ պէտք է ասել, որ ոչ այնքան էսթէտիքական որքան տրամաբանական ձևացումները բաժանում և հերձուած են սերմանել մարդոց մէջ, որովհետև մարդուն յատուկ է իր անհատական մտքերը յամառութեամբ պահպանել և չը զիջացնել: Եւ ճիշտն ասելով քրիստոնէութեան ոգուն ամենեկին չի համապատասխանում խիստ վերացական զոգմատիքականութիւնը (սոսկ բառերը): Նա պէտք է լինի մեծ բազ-

մութեան, ժողովրդական կրօնք, ուստի և Յիսուսը իր քարոզ-
 ների մէջ ձևացնում էր միշտ կենդանի զգացմունքներ և ճշգ-
 տողութիւններ և այնպէս էր նոյնը իր լսողների մէջ ազ-
 դել և կենդանի պահպանել: Հաւատոյ դաւանութիւններն ու
 խոստովանութիւնները կրօնքի տեղ չը պէտք է գրուի, որպէս
 զի այդպէս կրօնքի վերջին մնացորդն էլ սրտում չը հանգչի:
 Նոցա խորհուրդը կրթութեան վերջին է բեղմնաւոր և ոչ թէ
 սկզբում, նոքա պէտք է համարուին որպէս կրօնական զար-
 ցացման վերջնական արդիւնք, ծայրագոյն հետեանք, որոնց
 սկզբնաւորութեամբը կենդանի կրօնք հաստատելը սրտի մէջ
 բոլորովին անհնարին է: Այն, մարդ կարող է մի լիակատար
 դաւանական կարգաբանութիւն գլխում և բերանում ունենալ,
 բայց բոլորովին զուրկ լինել կրօնքից: Արտփնեան կրօնագի-
 տութիւնը կրօնք չէ: Տրամաբանական ձևացմամբ կրօնքը
 արդարև կարող է աւելի պայծառանալ հոգու մէջ, բայց միայն
 այն ժամանակ նա բեղմնաւոր և փրկարար կը լինի, երբ որ
 աներևոյթների մասին տուած գաղափարները ջերմութեամբ,
 զգացմամբ, կենդանութեամբ և աշխուժութեամբ են ընդունուում
 և այսպէս էլ պահպանուում են:

§ 51. Մեզ մնում է այժմ կրօնքի գործնական ձևաց-
 ման մասին ևս գաղափար ստանալ, որ մարդու կենցաղավա-
 րութեան մէջ է երևում: Մարդու կամքի ու գործքի վրայ
 կրօնքի ներգործութիւնը զանազան կերպ և զանազան ուժով է
 լինում, նայելով, թէ նոյն ինքը կրօնքը ինչ յատկութիւններով
 է զարգացել նորա մէջ, գործնական կեանքի վերաբերութեամբ
 մէկ երևելի փոխտոփան զանազանում է երկու տեսակ կրօն-
 քեր՝ այն է յաջողութիւն ակնկալող, լոկ միայն հաճոյացող
 կրօնքեր և բարոյական մաքուր կենցաղավարութեան
 կրօնքեր: Առաջինները յատուկ են այն մարդկանց, որոնք
 իրանց գիտակցութեան մէջ դեռ չեն ձանաչել բարոյական
 սկզբունքներ, և որոնք ուրեմն իրանց պաշտած գերդայականը
 ստոր-մարդկային յատկութիւններով են ներկայացնում: Աւստի
 և աստուածութիւնը նոցա աչքում մի մարմնական, փառածօր,
 յամառ, բռնաւորական, փոփոխական էակ է, որի երջանկու-

թիւնը կարելի է զօհերով, պարգևներով և պատուասիրութիւն-
 ներով բազմացնել, և այդ բաներով նորա հաճութիւնը, ողոր-
 մութիւնը և քաղցրութիւնը կաշառել և կեղծաւորութեամբ
 ստանալ: Այսպիսի կրօնական գաղափարը գործնականապէս
 ձեւանում է նախ և առաջ միայն արտաքին արարողութիւննե-
 րով և այն ևս միշտ մի և որև իցէ անձնական շահասիրութեան
 առթով: Վարքն ու գործքը այդ ժամանակ նոյնպէս միայն ար-
 տաքին կերպով պահպանում է որոշ պատուէրներ միակ այն
 նպատակով, որ աստուածային պատժի աւաջն առնուի և աս-
 տուածային վարձատրութիւն ստացուի: Յաւատնական կեանքի
 վերաբերութեամբ նոքա բարի են դառնում, որպէս զի երկըն-
 քում տեղ ստանան:

Բոլորովին այլ է քրիստոնէութեան գործնական ձևացու-
 մը: Քրիստոնէութեան Աստուածը ամենայն մարդկանց բարի,
 իմաստուն, սուրբ և արդար Հայր է, որին ուրեմն պարտական
 ենք մերձենալ ամենայն վստահութեամբ, հաւատարմութեամբ,
 պատկառանք, հնազանդութեամբ, սիրով և գոհութեամբ: Այս-
 պէս բարոյականութիւնը սրբագործվում է և ստանում
 է կրօնական գոյն, երբ մարդը յանուն Աստուծոյ
 ամենայն սրբութեամբ հետևում է բարոյական գաղափարներին,
 որոնք բարձրագոյն էակի գաղափարի մէջ ներդաշնակութեամբ
 միացած են: Այս երևում է շատ գեղեցիկ կերպով մաս-
 նաւորապէս Յիսուսի փորձութեան և ընդհանրապէս Նորա
 ամբողջ կեանքի մէջ. Նա իր վարդապետած կրօնքով
 նախ ինքը վարեցաւ:

Եւ ինչպէս որ Քրիստոնէ իր վարքով ամենուն կենդանի
 օրինակ տուեց գործնական բարեպաշտութեան համար, այնպէս
 էլ իր քարոզներում նախ և առաջ պատուիրում էր բարոյական
 վարք: հաւատացեալները իրանց պատուիրում պէտք է ճանա-
 չուին, թէ արդեօք իրապէս ժառանգել են Նորա շնորհքը թէ
 չէ: Այս մտքով գործեցին առաքեալներն ևս: Ոչ թէ մեռեալ,
 այլ կենդանի հաւատ քարոզում էին նոքա. խօսքի լսողը գոր-
 ծող ևս պէտք է դառնայ. սէր առ Աստուած Նորա պատուեր-
 ները կատարելով պէտք է յայտնուի. առաքինութիւն և գոր-

ծունեայ եղբայրսիրութիւն էին պահանջում նոքա որպէս պըտուղ քրիստոնէութեան. Ապա ուրեմն մի բարոյական կապերով միաբանած մեծ գերդաստան, որի Հայրը ամենուրեք և Հարութիւններէր զարշող աստուածութիւն է, և որի իւրաքանչիւր անդամը կատարում է այն, ինչ որ իր ընդունակութեան համեմատ և իր պաշտօնով կատարել կարող է և պարտաւոր է, և որոնք փոխադարձօրար միմեանց ըստ արժանւոյն ճանաչում և անձնութեամբ պաշտպանում են. մի շարքայութիւն Աստուծոյ, ուր արդարութիւն և խաղաղութիւն է թաղաւորում, մի «ժողով սրբոց»—ահա այս է քրիստոնէութեան գործնական ձևացումը:

§ 52. Քրիստոնէութեան այս իրական հանդամանքը՝ այն է կրօնքի և բարոյականութեան միաւորութիւնը՝ առիթ է տալիս մեզ մի երկու խօսք ևս աւելացնել այդ երկուսի յարաբերութեանց մասին: Շատ անգամ լսուել է: Թէ կրօնքը միայն և եթ բարոյականութիւնից է ծագում, նորանով կայ և նորա համար է: Բայց այս զլսողին սխալ է: Սորա հակառակ մենք արդէն ապացուցեցինք, թէ թէպէտ և կրօնքի ուրիշ տարերքի մէջ բարոյականութեան տարերքն ևս մտնում են և նորա բնաւորութիւնը որոշակի սահմանում են, և ուրեմն հենց այդ պատճառով պատրաստի եղած կրօնքը բարոյականութեան համար զօրեղ նեցուկ և բարի գործոց համար ուժեղ շարժառիթ կարող է դառնալ,—բայց և կրօնքը բոլորովին այլ էսթէտիքական և տեսական արմատների վրայ է հիմնուած, ինչպես և բոլորովին միայն իրան յատուկ նշանակութիւն ունի, այն է աղդել մարդուն խաղաղութիւն, սրտի ամրութիւն, անձի վեմութիւն, հոգւոյ լուսաւորութիւն, որ ոչինչ ուրիշ աղբիւրից չենք ստանում: Բացի այս կրօնքի առարկաներն ևս բոլորովին այլ են, քան բարոյականութեան առարկաները: Նա զբաղուած է գերզգայական, մեր փորձական շրջանից դուրս եղած աշխարհքի, այն է Աստուծոյ և անմահութեան, հանգամանքներով. սա միայն մեր երկրաւոր հանգամանքների հետ գործ ունի, իմանալի առարկաների ճիշտ արժէքը ճանաչելու վրայ հիմնուած է և այս ճանաչողութեան համեմատ կամեցողութիւններ գոյաց-

նելու մի ձգտողութիւն է: Ապա ուրեմն կրօնքի և բարոյականութեան շրջանները բնաւ մի և նոյն սահման չունին, և ինչպէս իրողութիւնը ապացուցանում է, իւրաքանչիւրը նոցանից առանձին կարող է լինել: Որովհետև բարձր կատարելութեան հասած բարոյական կամքը բարութեան է դիմում միմիայն բարութեան համար առանց ուրիշ որ և իցէ կողմնակի շարժառիթ. կրօնքը կարող է, որպէս արտի դաւանութիւն. միայն ներքին զգայական կեանքի մէջ գոյութիւն ունենալ: Սակայն որովհետև, ինչպէս մենք գիտենք, Աստուծոյ լինելութեան մասին ցուցական (փորձառական) ստուգողութիւն երբէք չենք կարող ունենալ, ապա ուրեմն մարդու կամեցողութիւններն ու գործքերը լիակատար ազատութիւն ունին իրանց համար. մարդ կարող է և աջ և ձախ դնալ: Եւ դուցէ հենց այս պատճառաւ իմաստուն աստուածութիւնը իր երեսը քօղարկեց մարդու առաջ, որպէս զի նա անձնիշխանութեամբ բարութեան ձգտէ միայն բարութեան համար և հետզհետէ աւելի բարձր բարոյականութեան աստիճանին վերանայ:—Իսկ եթէ Քրիստոնէութիւնը այնու ամենայնիւ կրօնքը և բարոյականութիւնը պինդ կապեց իրար հետ, այդ նորա խոր մարդաճանաչութեան նշան է և դորանով յայտնի է լինում նորա անսպառ կրթողական բնաւորութիւնը: Մենք համոզուեցանք, թէ ի՞նչպէս երբեմն ամենուժեղ մարդկային առաքինութիւնն անգամ խափանուել և փորձութեան մէջ ընկնել կարող է, թէ ո՞րքան կարօտ է նա վերին օրհնութեան և պաշտպանութեան, որովհետև նա է և կրմնայ միշտ լուր միայն մի մարդ կային առաքինութիւն: Թէ մարդս տկարանալ կարող է կամքով՝ մենք չը պետք է երկբայենք: Իսկ որովհետև քրիստոնէական Աստուծոյ գաղափարը իր մէջ ամփոփում է բարոյական գաղափարների միութիւն, ապա ուրեմն Աստուծոյ անշէջ զիտակցողութիւնը մարդուն տալիս է բարձրագոյն և յորդորեցուցիչ օրինակ ազնիւ կամեցողութեանց և գործողութեանց համար: Ով որ անդադար Աստուծոյ պատկերն ունի իր առաջ, միայն նա կարող է աստուածանման լինել: Ուրեմն քրիստոնէութեան ամենաբարձր գործնական պատուէրը, որով մարդուն պարտաւորեցնում է

աստուածամանութեան ձգտիլ (Մատ. Ե, 48), այս պատուէրն, ասում ենք, խորհողերանական նշանակութիւն ունի: Ի վերջոյ այս հարկաւոր է կշռադատել, թէ կրօնքը սրբան աւելի ազդու է, քան բարոյականութիւնը: Աւր որ սոսկ առաքիլնին, եթէ հանդստութեամբ ըննում է աշխարհքի իսկական հանգամանքները և ամենայն կողմից կշռում է իր ձեռքին ունեցած միջոցները, վնասում է մտադրածը ձեռնարկել և յուսահատութեան անձնատուր է լինում,-- այն տեղ հաւատացողը դեռ էլի գործում է ոգևորած վստահութեամբ, որովհետև Աստուծոյ համարում է իր գորեղ ուխտակից, որը որ կարող է այնպիսի արդար գործեր յաջողեցնել, որ մեր սովորական հաշիւներով անհարկն են: Յիշենք Մովսիսին, Յիսուսի առաքեալներին, Վարդանանց զիւցազիւններին. սոսկ բարոյականութեամբ և առանց հաւատոյ, որ «աշխարհք յաղթում» է, սոքա չէին կարող իւրեանց մեծամեծ նպատակներին դիմել և հասնել:

§ 53. Սակայն ամենայն կրօնքը այսպէս գործունեայ չէ: Սոսկ տեսարանական ցնորագործութիւնը գործք յառաջացնել չի կարող: Բարեպաշտական ցնորակոծութիւն անել հեշտ է, քան բարին գործել. թուլամորթ մարդը աւելի սիրով բարեպաշտութիւն բարբաջում է, որպէս զի բարի առնելու պարտաւորութիւնից ազատուի: — Եւ ով որ ուրիշի ձեռնտուութեամբ վրտանդները փրկվում է և յաջողութիւն գտնում, և այս վերաբերում է միայն Աստուծոյ և նորա հրեշտակների հրաշալի օգնութեան, նա անշուշտ իւր ընկերակիցների վրայ կը նայէ որպէս սոսկ գործիքների վրայ, այդպէս էլ կը գործածէ նոցա և իր պարտաւորութիւնները նոցա առաջ ապերախտութեամբ չի յիշի: Մենք արդէն իւր տեղը տեսանք, թէ ինչպէս են ծագում կեանքի մէջ կրօնական միւս մոլորութիւնները. գործնական աստուածութեան (անաստուած վարքը) ոչ միայն անհաւատութեան, այլ և անբարոյականութեան նշան է:

Միայն այս տեղ բացարձակապէս զգալի է հոգևորական դասի բոլոր նշանակութիւնը: Արդէն առաջ մի քանի տեղերում դիպուածով իմացանք, թէ քանի բազմատեսակ պահանջներին լրումն պէտք է տան նոքա և ինչ մեծ պատասխա-

նատուութիւն կայ նոցա վրայ: Այժմ կարող ենք քահանայի պաշտօնը համառօտութեամբ այսպէս նկարագրել. նա պէտք է հողայ կրօնքի էսթէտիքական, տրամաբանական և գործնական վայելուչ ձևացմամբ նոյնը ժողովրդեան մէջ կենդանի պահպանել: Վայելուչ աստուածապաշտութեան առաջնորդութիւն տալով՝ նա պէտք է ժողովրդեան բարեպաշտութեան ու կրօնասիրութեան նպաստէ: հոգևոր իշխանութիւն, որ նա «իականաց» պաշտօնով ունի, պէտք է գործածէ քրիստոնէական ճշմարտութեան հաստատութեան, տարածութեան և քարոզութեան համար. Աստուծոյ տան մէջ նա պէտք է ժողովուրդը ոգևորէ բարի գործոց համար. իսկ հրապարակական կեանքում արդար վարուց օրինակ լինի (Մատ. ԺԶ, 19. Ի, 25 . . . 1. կորն. Գ, 5... 2 կորն. Ա, 23 (24). Տիմ. Բ, 7, 1 Պետ. Ե, 3):

Առանձին գրքոյ կն երով հրատարակուել են հետեւեալ մեր աշխատութիւնները՝

գինն է՝	
ա.	կ.
1) Գորոցական սահմանադրութիւն	— 25
2) Մանկավարժական տարակուսանքներ	— 50
3) Ուսման նախադիժ աղբային ուսումնար. համար.	— 60
4) Նահապետական և հայրենի աշխարհ, 3-դ տարուայ ուսմունք և ընթերցմունք	— 65
5) Համառօտ մանկավարժութիւն	1 50
6) Կրօնք, հոգեբանական հետազոտութիւն	1 —

Տպագրութեան համար պատրաստվում են՝

- 1) Սասունցի Դաւիթ, 2-դ տարուայ ուսմունք և ընթերցմունք.
- 2) Հրահանգ վարժութեանց կամ ուսանելի նիւթոց հասկացողութեան, կրկնութեան և երկաթիութեան համար հարցմունքներ (նախակրթարան ուսումնարաններէ չորս տարուայ դասընթացը).
- 3) Մարդկային ընկերութեան շնորհներ, մտածողութիւնը բարոյական կեանքը ճանաչելու և մանկանց կրթութեան էական արմատները գտնելու համար:

Ս. Մ.

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ:

Ասում են թէ մի գրուածքի պատմութիւնը նորա ամենալաւ յառաջարանն է, ուստի և համառօտութեամբ կը նկարագրենք այս գրքուկի ծագման շարժառիթները:

Որպէս ուսուցիչ մանկավարժութեան մենք պարտաւոր էինք մեր ապագայ վարժապետացու աշակերտներին ոչ միայն ցոյց տալ ի թիւս այլոց, թէ ինչպէս պէտք է կրօնքը դաս տըրուի մանուկներին, այլ և նախ պէտք է պայծառ համոզմունք կազմել տայինք նոցա, թէ կրօնքը մի անհրաժեշտ մասն է մարդու զարգացման մէջ և թէ կրօնքը շատ թիւր ճանապարհ կարող է բռնել մանկան հոգու մէջ, եթէ նորա զարգացումը բուն արմատներ զրկուի զիւրայ չէ հիմնուած. ապա ուրեմն այս արմատները ամենայն ստուգութեամբ և մեր պէտք է ցոյց տայինք:

Մենք արդէն պատրաստ էինք այս մտքով դասախօսել, բայց ոչ այնպէս ընդարձակօրէն, ինչպէս որ այժմ այս գրքովը տպագրվում է, երբ մեր ձեռին հասաւ «Մեթոդի վրայ» կոտանեանցի հեղինակութիւնը Զմիւռնայ տպագրուած, որ մեզ դրդեց ոչ միայն աւելի ընդարձակօրէն դասախօսել մեր աւանդելիքը, այլ և կարեորութիւն զգացինք դասախօսածը հրատարակուելու ընթերցող հասարակութեան առաջ: Ընթերցողը անշուշտ գուշակում է, որ կոտանեանցը «Մեթոդի վրայ» գրքուկի մէջ կրօնքի մասին ևս խօսում է. նա ոչ միայն այդ անում է, այլ և մեր դրականութեան մէջ մի նոր և անսովոր կերպով Նա շօշափում է օտար դրականութեանց մէջ արդէն ի նուց յայտնի գիտութեան և հաւատքի վէճը, և գալիս է այն եղրակացութեան, թէ ոչ միայն կրօնքը առ հասարակ մարդկային յառաջադիմութեանց մեծամեծ վնասներ է տուել և ապագայում ևս միայն վտանգաւոր կարող է լինել, ոչ միայն նոյնը պէտք է ջնջել մարդու սրտից, այլ և եթէ կրօնքների մէջ մի համեմատութիւն պէտք է անել՝ մահմեդականութիւնը բարձր է քան քրիստոնէութիւնը:— Կարծում ենք այս երկու խօսքը

բաւական էր այդ հեղինակութեան բուն հողին նկարագրելու համար... Այլ որ ճշմարիտ լուսաւորութեան յարգը հասկանում է, նա անշուշտ կը գիտենայ, թէ ինչպէս պէտք է դատէ յիշեալ հեղինակութեան այս գաղափարները, բայց ո՞վ կարող է կոստանեանցից խլել նորա իրաւունքը, որ համարձակութեամբ յայտնէ և վարդապետէ իւր համոզմունքները... Սակայն մենք շատ ամփոփեցինք այդ երեւութի վրայ. և ամփոփեցինք ոչ թէ «խօսքի ազատութեան» սկզբունքը, որ գաղափարները ճշդելու համար և հասարակաց մտաչելի առնելու համար միակ օրինակոր միջոց է, գէթ այն պայմանով որ հակառակորդ կողմն էլ քաջութիւն և արիութիւն ունենայ այդ խօսքի զէնքով պաշտպանել սրբապղծուած ճշմարտութիւնը՝ առանց ուշադրութիւն դարձնելու ժամանակի շատ պղտոր հոսանքին և մինչի նախապաշարմունք հասած իմաստակութեանց, — այլ մենք ամփոփեցինք մեր այժմեան վիճակը, երբ խոհեմութիւն է համարվում լուրթեամբ անցնել կոստանեանցի յարուցած խնդիրների պէս հարցերը՝ միանգամայն ժամափաճառութիւն համարելով այդպիսի երկրորդական և անպատու գործքի համար (?) ձանձրացնել քաղաքակիրթ (?) մարդու նուրբ մտքը: — Իսկ մենք կը ցանկայինք որ այս գործքը այսպէս թեթև կերպով չը կշռադատուէր. մեր երիտասարդութիւնը առանց այդ էլ շատ պակասաւոր կրօնական զարգացում է ստանում, մեր ժամանակում առանց այդ էլ հաճելի նորաձեւութիւն է դարձել՝ արհամարհական աչքով նայել կրօնքի վրայ, մեր գրականութիւնը առանց այդ էլ մեծ ճարպիկութեամբ հեռու է մանգալիս՝ երբ «հաւատքի» և «գիտութեան» սերտ միութեան գաղափար կարող է յուզուել իւր մէջ՝ գրչին սանձ դնելը ամենամեծ գրականական առաքինութիւն համարելով, — և անա այս հանգամանքներում կոստանեանցի գիրքն է հրատարակվում: Բայց «մեր» գրականութիւն ասելով՝ մենք զըրպարտեցինք, և մենք ուրախութեամբ ուղղում ենք մեր խօսքը: «Արեւելեան մամուլը» մեծ արիութեամբ, ողջմտութեամբ և հանգստութեամբ, ինչպէս որ ճշմարտախօս ակոյցեանին կը վայելէ, հանդէս դուրս եկաւ և մի շարք յօդուածներով մի առ

մի քննեց կոստանեանցի անհիմն և անհաստատ շէնքը, և ինչպէս հաւոգուած ենք, քանդեց բոլորովին: Ինչ որ «Արեւելեան մամուլը» ձեռնարկեց, այսինքն քննութիւնը, կատարեց այնպէս գեղեցիկ և մանրամասն, որ այլ ևս ոչինչ չը կայ աւելացնելու մեզ մնում է միայն անկեղծ շնորհակալութիւն յայտնել նորան: Սակայն կոստանեանցի ընթերցողները ոչ միայն կը սպասեն, որ կոստանեանցի սխալ մտածողութեան ձևերը հերքուին, այլ և իրաւունք ունին յուսալ, որ դրականապէս ևս ցոյց տրուի «կրօնքի» էութիւնը և նորա հաւատարական նախապատուութիւնը «գիտութեան» հետ: Այս ավերջինը, որ «Արեւելեան մամուլը» ծրագրեց դուրս էր, կատարուած ենք մենք, այն յուսով որ ընթերցողը կը համոզուի, թէ «գիտութիւնը», որի անունով որ կոստանեանցը չարաչար երկվում է, դեռ մեծ պատկառանք ունի իւր աւագ քրոջ «հաւատքի» վրայ և նորա հետ այնպէս անհաշտ չէ ապրում, ինչպէս որ իմաստակները կարծում են և մանկամիտներին՝ ի վնաս ճշմարիտ լուսաւորութեան՝ զայթակղեցնում են:

Ի վերջոյ մնում է աւելացնել, որ այս գրքուկի մէջ մենք բնաւ չենք վիճի կոստանեանի հետ, ըստ որում այդ արդէն մեր կարծիքով վերջացած ենք համարում «Արեւելեան մամուլի» շնորհալի քննութեամբ. թող ընթերցողը նմանապէս մեղանից ոչինչ չը սպասէ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ դաւանութեանց մասին, որ հոգևորականների շրջանին է պատկանում: Մեր խօսքը առ հասարակ կրօնքի մասին կը լինի—փիլիսոփայական հայեացքով հետադօտած. իսկ եթէ երբեմն հարեանցի ակնարկով փիլիսոփայական ճշմարտութիւնները Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մէջ հաստատուած կը գտնենք, այն ի հարկէ ամենուն պէտք է ուրախացնէ, ով որ նորա հարազատ որդի է:

Ա Շ Խ Ա Տ Ա Ս Ի Ի Ո Ղ :

Յ ա ն կ

երես

Յառաջաբան	I
Նախաշաւիղ	1
I. Կրօնքի էսթէտիքական պատճառները	8
II. Կրօնքի գործնական պատճառները	20
III. Կրօնքի տեսական պատճառները	36
IV. Կրօնական զարգացման արդիւնքը	53
V. Յայտնական և դրական կրօնք	78
VI. Կրօնքի ձևանալը հրապարակաւ	92

Գրքի է . . . 1 ր.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0835001

